

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering

Wesselink, C.C.

Publication date
2014

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wesselink, C. C. (2014). *Kunstenaars van de Kultuurkamer: Geschiedenis en herinnering*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

INLEIDING

- 1 Domela Nieuwenhuis, “‘Vannacht heb ik gedroomd’”, 48-49.
- 2 Gribling, ‘Tussen De Stijl en het constructivisme’, 278.
- 3 Als geciteerd in ibidem, 279.
- 4 Als geciteerd in ibidem.
- 5 W. Jos. de Gruyter, ‘Piet Mondriaan zeventig jaar’, *Het Vaderland* (6 maart 1942).
- 6 Kuyvenhoven, *Gekregen!*, 16-17. Feitelijke aankoper van de *Victory Boogie Woogie* was de Stichting Nationaal Fonds Kunstbezit (SNFK). Deze stichting heeft als doel het bevorderen van aankopen van belangrijke kunstwerken voor openbare collecties in Nederland.
- 7 Locher, *Victory Boogie Woogie*, 38-39; Van Bommel, Janssen en Spronk ed., *Victory Boogie Woogie uitgepakt*, 7.
- 8 Anon., ‘Henri van de Velde. Kunstzaal van Lier’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 okt. 1939).
- 9 Ibidem.
- 10 Kasper Niehaus, ‘Drie groote nieuwe werken door Henri v. de Velde’, *De Telegraaf* (3 okt. 1939).
- 11 Anon., ‘Henri van de Velde en Quirijn van Tiel’, *Algemeen Handelsblad* (4 okt. 1939).
- 12 P.F.S. [Paul Sanders], ‘Kunst, die betoogt en andere, die raadsels opgeeft’, *Het Volk* (11 okt. 1939).
- 13 Zie bijvoorbeeld: Rob Gollin, ‘NSB-schilderij wekt interesse Rijksmuseum’, *de Volkskrant* (14 nov. 2003); anon., ‘Rijksmuseum wil schilderij Mussert’, *Trouw* (14 nov. 2003).
- 14 IJsbbrand van Veelen, ‘IJs’, *Kunstbeeld* jrg. 35 afl. 2 (feb. 2011) 85.
- 15 Henk van Gelder, “‘Schilderij Van de Velde is niet nazistisch, maar christelijk’”, *NRC Handelsblad* (14 dec. 2010).
- 16 Jaffé, *Piet Mondriaan*, 158. De oorspronkelijke uitgave van dit boek verscheen in 1970 in het Engels bij Abrams te New York, onder de titel *Piet Mondrian*.
- 17 Als geciteerd in Locher, *Victory Boogie Woogie*, 38-39. Van der Ploeg citeerde Hans Locher, toenmalig directeur van het Haags Gemeentemuseum. Vgl.: Domela Nieuwenhuis, “‘Vannacht heb ik gedroomd’”, 48.
- 18 Becker, *Art worlds*, 1.

- 19 Zie bijvoorbeeld Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht/Antwerpen 1978) 307-308; Willemijn Stokvis ed., *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland* (Amsterdam 1984); Jonneke Fritz-Jobse en Frans van Burkom ed., *Een nieuwe synthese. Geometrisch-abstracte kunst in Nederland 1945-1960* (Den Haag 1988); Elmyra van Dooren, Caroline Roodenburg-Schadd en Evert van Uiter ed., *Vrij Beelden en Creatie* (Bussum/Amstelveen 1996); Ype Koopmans en Mieke Rijnders ed., *In de schaduw van morgen. Neorealisme in Nederland* (Arnhem/Wezep 2012).
- 20 Dit verruimde zuiverheidsbegrip is geïnspireerd op de publicatie *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* onder redactie van Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching (Amsterdam 1998). Deze studie onderzoekt hoe de notie van zuiverheid zich heeft gemanifesteerd in de kunst, literatuur en ideologie van het moderne Europa.
- 21 Langfeld, *Die Kanonisering*, 176.
- 22 Zie hun beider oraties: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983); Jan Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983).
- 23 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995); Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgving in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997).
- 24 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002); Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011); Dienke Hondius, *Oorloglessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010); Esther Captain en Guno Jones, *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (Amsterdam 2010); Kees Ribbens, Joep Schenk en Martijn Eickhoff, *Oorlog op vijf continenten. Nieuwe Nederlanders in de geschiednissen van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008); Frank van Vree en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de*

Tweede Wereldoorlog in een internationale context (Amsterdam 2009); Madelon de Keizer en Marije Plomp ed., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010); Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).

25 Een term van historicus Rob van der Laarse. Zie: idem, 'Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van het dadererfgoed' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 169-195.

26 Zie Bloms oratie *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).

27 De Graaff, 'Bloms kleine oorlog', 554; Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader', *De Groene Amsterdammer* (27 jan. 2010); Eickhoff, Henkes en Van Vree, 'De verleiding', 330-339.

28 Wuttke, *Aby M. Warburgs Methode*, 44.

29 Ibidem.

30 Het woord mnemonisch – betrekking hebbend op het ondersteunen van het menselijk geheugen – is afgeleid van de Griekse Titanide Mnemosyne, de personificatie van het geheugen.

31 Gombrich, *Aby Warburg*, 308-309.

32 Als geciteerd in ibidem, 270-271. Het begrip sophrosyne is afgeleid van de gelijknamige Griekse godin en duidt op stabiliteit en evenwichtigheid van geest.

33 Alleen aan Koch en Arti et Amicitiae zijn monografieën gewijd. Jan Engelman, *Pyke Koch* (Amsterdam 1941); Carel Blotkamp, *Pyke Koch* (Amsterdam 1972); Talitha Schoon e.a. ed., *Pyke Koch. Schilderijen en tekeningen* (Rotterdam 1995); Jan Jaap Heij ed., *Een vereniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989* (Amsterdam 1989). Ype Koopmans, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Open Universiteit, werkt aan een monografie over Polet.

34 Jan Jaap Heij ed., *Een vereniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1989* (Amsterdam 1989).

35 Zie voor een beschrijving van de Kultuurkamer onder andere L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, maart '41-juli '42 (Den Haag 1974); L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede*

Wereldoorlog vi, juli '42-mei '43 (Den Haag 1975); Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie 1, Het systeem* (Amsterdam 1988); Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht/Antwerpen 1978); Pauline Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen 1993); Fransje Kuyvenhoven, "Joodsche gevallen" in de Nederlandsche Kultuurkamer. Rijksaankopen bij joodse en joods-vermaagschapt kunstenaars', *Jong Holland* jrg. 17 afl. 2 (2001) 49-58; Ad van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde. Een onderzoek naar het drama van Nederlandse nationaalsocialisten* (Amsterdam 2008). De meest uitgebreide beschrijving geeft Benien van Berkel in haar dissertatie *Dr. Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een leven lang nationaal-socialist* (Amsterdam 2012). Jan van Adrichem geeft een uitvoerige beschrijving van de houding van beeldend kunstenaars en architecten in oorlogstijd. Idem, 'Verzet en aanpassing in de beeldende kunsten en architectuur' in: Jan van Adrichem e.a., *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940-1945* (Zwolle 1995) 8-29.

36 Frans R.E. Blom, Willem van Koppen en Mieke van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1940-1945. Hendrik Nicolaas Werkman* (Nijmegen 2008).

37 Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht/Antwerpen 1978).

38 Brief H. Mulder aan G.V.A. Röling, gedateerd 15 jan. 1978, privéarchief Hans Mulder, geen inv.nr. Het archief van Mulder bevindt zich in het Permuseum te Amsterdam.

39 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 319-329. Dit leverde Mulder een rechtszaak op met beeldhouwer Piet Esser, die hij verloor.

40 Mosse, *The fascist revolution*, x.

41 Zie bijvoorbeeld in het geval van schilder Bart Peizel: Maters ed., *Bart Peizel*, 48, 89. Internetencyclopedie Wikipedia schrijft over Johan Polet: 'De oorlog maakte een einde aan de waardering voor Polet', suggererend dat het (enkel) zijn collaboratie was die tot zijn naoorlogse neergang leidde. Ten onrechte meent Wikipedia overigens dat Polets collaboratie slechts zijn Kultuurkamerlidmaatschap behelsde. www.wikipedia.org, lemma 'Johan Polet', website bezocht op 3 feb. 2013.

I GESCHIEDENIS

1 BEELDENDE KUNST IN BEZET NEDERLAND

INLEIDING

- 1 Goedewaagen, *Passer en speer* 1, 97-98.
- 2 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 181; Van Berkel, 'Tobie Goedewaagen', 19-20.
- 3 Kamphuis, *Nederlandse hedendaagse kunst*, 41-44.
- 4 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 235.
- 5 Golomstock, *Totalitarian art*, 29-38.
- 6 Zie hiervoor de in de inleiding aangehaalde studies die de Kultuurkamer beschrijven (noot 35).

DE SMAAK VAN HET TIJDPERK

- 1 Van der Laarse, 'Het vreemde verdrongen', 161-162. De eerste die het begrip *Entartung* met de kunsten in verband bracht, was niet Nordau, maar Julius Langbehn, in zijn boek *Rembrandt als Erzieher* uit 1890. Omdat bij Nordau de relatie tussen degeneratie en kunst het centrale thema is, staat hij echter als zodanig bekend. Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 75.
- 2 Mosse, *Die Geschichte des Rassismus*, 106.
- 3 *Ibidem*, 108.
- 4 Mulder, 'Ontaard en gezond', 318.
- 5 Goedewaagen, *Passer en speer* 1, 69.
- 6 Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd*, 59.
- 7 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 115.
- 8 Tentoonstellingscatalogus *Entartete Kunst*, opgenomen in Schuster ed., *Die 'Kunststadt' München 1937*, 196.
- 9 *Ibidem*, 200.
- 10 Kamphuis, *Nederlandse hedendaagse kunst*, 108-111.
- 11 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 115.
- 12 Meuldijk, *Ontaarde kunst*, 14.
- 13 In een toespraak ter gelegenheid van de expositie *Jan Sluyters zestig jaar* in 1941. Anon., 'Tentoonstelling van werken van Jan Sluyters', *Haarlem's Dagblad* (20 dec. 1941).
- 14 Bruin, *De echte Rembrandt*, 66. Het Joods Historisch Museum wijdde in 2006-2007 een expositie aan de joodse Rembrandt. De expositie ging in op de vraag in hoeverre Rembrandt een speciale band had met joden en in hoeverre joden de inspiratiebron waren voor Rembrandts portretten en tekeningen. Zie [gen/archief/de-joodse-rembrandt. Website bezocht op 7 nov. 2013.](http://www.jhm.nl/actueel/tentoonstellin-
</div><div data-bbox=)

- 15 Als geciteerd in anon., 'De leugen der "volksche" gedachte', *Vrij Nederland* jrg. 2 afl. 4 (15 sept. 1941).
- 16 Paul Westheim, 'Rembrandt, Grünewald en van Gogh uit de Duitse musea verwijderd', *Kroniek van hedendaagse Kunst en Cultuur* jrg. 3 afl. 4 (feb. 1938) 109-112, aldaar 109-111. Zie ook: Petropoulos, *The Faustian bargain*, 58.
- 17 T. Goedewaagen, 'Rembrandt', *De Schouw* jrg. 1 afl. 2 (16 feb. 1942) 51-57, aldaar 51.
- 18 *Ibidem*, 55.
- 19 Bruin, *De echte Rembrandt*, 70-82.
- 20 *Ibidem*, 80.
- 21 Als geciteerd in W. Jos. de Gruyter, 'Jan Sluyters. Twee gezichtspunten van nat. soc. zijde', *Het Vaderland* (28 dec. 1941).
- 22 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 115, 117-118, 148; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 233.
- 23 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 226.
- 24 Gribling en Vogels ed., *Vrije kunst in een onvrije tijd*, z.p.; Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 110.
- 25 Zie bijvoorbeeld R.H. Fuchs, *Wegen der Nederlandse schilderkunst* (Utrecht/Antwerpen 1979); W. Sandberg en H.L.C. Jaffé, *Kunst van heden in het Stedelijk* (Amsterdam 1961).
- 26 Rijnders, 'De bange jaren '30', 77-78. Ik gebruik in dit onderzoek de term neorealisme. Hiermee volg ik het voorbeeld van de catalogus *In de schaduw van morgen. Neorealisme in Nederland* (Ype Koopmans en Mieke Rijnders ed., Arnhem/Wezep 2012), behorend bij de gelijknamige tentoonstelling gehouden in het Museum voor Moderne Kunst Arnhem (MMKA) van november 2012 tot februari 2013 (het MMKA heet sinds 1 januari 2014 het Museum Arnhem).
- 27 Blotkamp en Koopmans ed., *Magie en zakelijkheid*, passim.
- 28 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 154-156, 196; Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 191.
- 29 Fuchs, *Wegen der Nederlandse schilderkunst*, 188, 192-193.
- 30 Stokvis, *Cobra*, 162.
- 31 Van Liempt, *De Oorlog*, 113-114.
- 32 *Ibidem*, 113.
- 33 Anon., 'Wedergeboorte der kunst', *De Vrije Kunstenaar* (sept. 1944).
- 34 Blom, Van Koppen en Van der Wal ed., *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 447.

- 35 Anon., "Tentoonstelling "Hulpwerk Beeldende Kunst"" *Limburgsch Dagblad* (23 juli 1942).
- 36 L., 'Bij een kunsttentoonstelling. Gemis aan dynamiek en heroïek', *De Misthoorn* jrg. 5 afl. 159 (5 sept. 1942) 5.
- 37 *Kunst in vrijheid* (tent.cat. Rijksmus., Amsterdam 1945).
- 38 Als geciteerd in Jongert, 'Tentoonstellingen', 40.
- 39 W.F. Hermans, 'Kunst in vrijheid', *De Spectator* jrg. 1 afl. 38 (28 oktober 1945) 8.
- 40 Jongert, 'Tentoonstellingen', 39.
- 41 Schuyt en Taverne, 1950, 466.
- 42 Zie bijvoorbeeld Smiers, *Cultuur in Nederland*, 103; Jongert, 'Tentoonstellingen', 38-40; Rorink, 'Sandberg', 127-128; Broos en Van Halem, '1955', 101. Sommige bronnen stellen ten onrechte dat de geëxposeerde kunst na de oorlog was gemaakt. Zo ook de Engelse vertaling van Schuyt en Taverne 1950: '[...] the high expectations of Kunst in Vrijheid were only partially satisfied. The many figurative landscapes, portraits, and still-lives produced in the Netherlands after the war were a clear example of the reluctance to surpass tradition and exploit the new freedom.' Kees Schuyt en Ed Taverne, 1950. *Prosperity and welfare* (Assen/Basingstoke 2004) 450.
- 43 Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 167.
- 44 Baruch, "'Ik beschouw mijn gezicht'", 255.
- 45 Ibidem.
- 46 Hermand, *Kultur in finsternen Zeiten*, 175-180.
- 47 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit I*, 459-460.
- 48 Ibidem, II, 53.
- 49 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 306-307.
- 50 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit I*, 318.
- 51 Als geciteerd in Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 306; Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uitert ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 34.
- 52 Ragon, *Karel Appel*, 36-74; Stokvis, *Cobra*, 164.
- 53 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 235.
- 54 Van Rheeden, 'Voortzetting', 54; Stokvis, *Cobra*, 164.
- 55 Fiches Röling, Van den Berg en Jurres, NIOD, cartotheek Kultuurkamer; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 115. Campendonk was in 1933 vanuit Duitsland naar Nederland geëmigreerd, maar in tegenstelling tot kunstenaars als Gerd Arntz en Herbert Fiedler was dit niet uit politieke maar uit artistiek-professionele overwegingen. Jaffé, 'De kunstenaars-emigranten', 306, 309.
- 56 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 92, 126, 325.
- 57 Ibidem, 118.
- 58 Adriaan Venema en Jan Fred van Wijnen, 'Met beleefde groeten en dank, hoogachtend Karel Appel', *Vrij Nederland* jrg. 51 afl. 44 (3 nov. 1990).
- 59 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 142.
- 60 Staat van bezittingen aan beeldende kunst van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, onder opgave van de plaats waar de kunstwerken zich bevinden, NIOD, DVK, inv.nr. 154 Ac.
- 61 Als geciteerd in Adriaan Venema en Jan Fred van Wijnen, 'Met beleefde groeten en dank, hoogachtend Karel Appel', *Vrij Nederland* jrg. 51 afl. 44 (3 nov. 1990) 11.
- 62 Van Houts, *Karel Appel*, 35.
- 63 Stokvis, *Cobra*, 164.
- 64 Schuyt en Taverne, 1950, 480.
- 65 Gombrich, *The story of art*, 432-433; Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 69-70.
- 66 Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 70.
- 67 Ibidem, 67-111; Terpstra, *Moderne kunst in Nederland*, passim.
- 68 Terpstra, *Moderne kunst in Nederland*, 108.
- 69 Teeuwisse, '1914-1945', 31.
- 70 Ibidem, 31-35.
- 71 Boterman, 'De bange jaren '30', 15-17; Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 134-135; Teeuwisse, '1914-1945', 36.
- 72 Van Til, 'Terugkeer naar de orde', 90-94; Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 154-156, 196; Koopmans, *Muurvast & gebeïeld*, 191. Koopmans wijst erop dat dit begrip vaak te gemakkelijk en ongenueanceerd wordt toegepast, waardoor aan de diversiteit en uitdrukkingsvormen, de duur en de historische context van het fenomeen voorbij wordt gegaan. Koopmans, 'Stijl is lijn', 3. Het begrip is afkomstig uit de Franse kunstwereld. Van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 164-165.
- 73 Boterman, 'Modernisering van Nederland', 257.
- 74 Als geciteerd in Van Wijk, 'Internationale revue i 10', 41.
- 75 Boterman, 'Modernisering van Nederland', 257.
- 76 Gribling, 'Tussen De Stijl en het constructivisme', 279.

77 Hammacher, *Stromingen en persoonlijk-heden*, 134-135.

78 Citroen ed., *Palet*, 73.

79 Zie ook Koopmans, 'Realisme in Nederland', 29.

80 Anon., 'Voorjaarstentoonstelling van De Onafhankelijken', *Het Vaderland* (8 april 1934).

81 Jansen en Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam*, 196-199.

82 [David] Wijnkoop, 'De voorjaarstentoonstelling van "De Onafhankelijken"', *De Tribune* (10 april 1934).

83 Von Lüttichau, 'Rekonstruktion', 152-153, 160.

84 Tentoonstellingscatalogus *Entartete Kunst*, opgenomen in Schuster ed., *Die 'Kunststadt' München 1937*, 186.

85 Von Lüttichau, "'Deutsche Kunst'", 97-104. Zie ook: Petropoulos, *The Faustian bargain*, 258-259.

86 Schlenker, 'Die "Großen Deutschen Kunstausstellungen"', 259.

87 Zijlmans, 'München 1937', 46-47.

88 Anon., 'Een "kunstgruwelkamer". Hitler als kunstcriticus', *Het Vaderland* (21 juli 1937).

89 Hofland, 'De Olympiade Onder Dictatuur', 10.

90 Jos. de Gruyter, 'Twee tentoonstellingen in München. In het "Haus der Deutschen Kunst"', *Het Vaderland* (3 sept. 1937).

91 Anon., 'Drie jaar eenheid door democratie. Bijeenkomst te Hilversum', *Het Vaderland* (27 juni 1938).

92 Anon., 'Ontaarde kunst als verschijnsel van onzen tijd', *Het Vaderland* (1 mei 1939).

93 Ibidem.

94 Zijlmans, 'München 1937', 56-57.

95 De Ruiter, 'Kasper Niehaus', 36.

96 Zijlmans, 'München 1937', 48.

97 De Groot, 'Kasper Niehaus', 16.

98 Jan Engelman, 'De kunst onder het politieke juk', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 2 afl. 10 (okt. 1937) 298-305, aldaar 300.

99 Anon., 'De "ontaarde" kunst. Protest van Nederlandsche kunstenaars', *Het Vaderland* (31 aug. 1937).

100 Hofland, 'De Olympiade Onder Dictatuur', 15.

101 Van Adrichem e.a. ed., *Rebel, mijn hart*, 59, 119.

102 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 226-227, 230.

103 Ibidem, 308. Zie ook Stokvis, *Cobra*, 161.

104 Anon., 'Zwitserse brief', *De Vrije Kunstenaar* (maart 1944) 7. De brief was volgens Mulder

afkomstig van Willem Sandberg. Idem, *Kunst in crisis en bezetting*, 275, 308. Vgl.: Arian, *Zoeken & scheuren*, 610 (noot 21).

105 Van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 165.

106 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 90-91.

107 Dekkers, Van der Spek en De Vries, *H.N. Werkman*, 27.

108 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 23-30.

109 Als geciteerd in Hamoen, *Het schip der zotten*, 97.

110 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 43.

111 W.F. Hermans, 'H.N. Werkman. Een terechtgesteld schilder', *De Spectator* jrg. 1 afl. 7 (30 dec. 1945) 12.

112 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 310.

113 Ibidem, 91.

114 Ibidem, 121-122.

115 Ibidem, 31, 122.

116 Ibidem, 31.

117 Zie ook Gribling en Vogels ed., *Vrije kunst in een onvrije tijd*, z.p.; Fritz-Jobse, 'Geometrisch-abstracte kunst', 19.

118 Als geciteerd in Dorleijn, Van Faassen en Heising ed., *Schepelingen van de Blauwe Schuit*, 1.

119 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 272.

120 Ibidem, 256.

121 Anon., 'Wedergeboorte der kunst', *De Vrije Kunstenaar* (sept. 1944) 3-6, aldaar 3.

122 Ibidem, 3-4.

123 Anon., 'Tentoonstellingsverbod voor collaborateurs', *De Vrije Kunstenaar* (15 jan. 1945) 8.

124 Ibidem.

125 Anon., 'Wedergeboorte der kunst', *De Vrije Kunstenaar* (sept. 1944) 3-6, aldaar 5.

126 Anon., 'Brandarisbrief', *De Vrije Kunstenaar* (15 nov. 1944) 5.

127 Ibidem.

HET AANZIEN VAN DE 'ARISCHE' KUNST

1 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 251.

2 Kuyvenhoven, "'Joodsche gevallen'", 51-52.

3 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 97-98.

4 Ibidem, 103, 123.

5 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 123.

6 Ibidem, 89.

7 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 309.

- 8 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 125-130.
- 9 Als geciteerd in Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 133.
- 10 Ibidem.
- 11 Ibidem, 143.
- 12 Zie *De Vrije Kunstenaar* en de naoorlogse verhoren van foute kunstenaars door de zuiveringsinstanties. Nationaal Archief, archief 2.14.46. Ereraden en Centrale Ereraad voor de Kunst, (1939) 1945-1952.
- 13 Van Geest, *Wim Schuhmacher*, 168.
- 14 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 130-131.
- 15 Brief van Röell aan de wethouder Kunstzaken van de gemeente Amsterdam, gedateerd 12 juni 1941, SMA, inv.nr. 541; zie ook Huig, *H.F. Boot*, 88.
- 16 Kamphuis, *Nederlandse hedendaagse kunst*, 65.
- 17 E. Gerdes, "‘Bevrijding’", *De Schouw* jrg. 2 afl. 5 (mei 1943) 236-237, aldaar 237.
- 18 Ibidem.
- 19 Het ging om het Nederlandse Kunsthuis aan het Rokin. Anon., 'Wie verwarring zaait, moge verachting oogsten', *De Vrije Kunstenaar* (jan. 1943) z.p.
- 20 Ibidem. Het betrof een tentoonstelling van Nederlandse beeldhouwkunst, geopend door Tobie Goedewaagen op 7 november 1942. Anon., 'Opening tentoonstelling van beeldhouwwerken in het Nederlandsche Kunsthuis te Amsterdam', *Limburgsch Dagblad* (9 nov. 1942). Onduidelijk is om welke drie kunstenaars het ging.
- 21 Zie onder andere Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd*, 9-11; Jansen van Galen en Schreurs, *Het huis van nu*, 85; Soeting, 'Het Stedelijk Museum', 19; Knol, 'Dromen en daden', 94-96. De directeuren van het Van Abbemuseum en Museum Boijmans waren behoorlijk tot zeer meegaand te noemen. Pingen, *Dat museum is een mijnheer*, 48; Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunstbeleid*, 45-46.
- 22 Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd*, 8.
- 23 Ibidem, 80-82.
- 24 Ibidem, 9.
- 25 Ibidem, 9-10; Lien Heyting, 'Alles voor "ons nationale kunstbezit"', *NRC Handelsblad* (21 nov. 1997). Henkel overleed in 1944, conservator C.M.A.A. Lindeman volgde hem op. In 1945 trad voormalig Stedelijk Museum-directeur David Röell aan als directeur.
- 26 Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd*, 81-82.
- 27 Ibidem, 16-20.
- 28 Ibidem, 80.
- 29 Zie bijvoorbeeld: anon., "'Bloemenweelde" in het Rijksmuseum', *Het Vaderland* (12 april 1941); L., "'Kunstenaars-keuze". Nieuw soort tentoonstellingen in het Rijksmuseum', *Algemeen Handelsblad* (6 dec. 1940).
- 30 Baruch en Van der Horst, *Het Rijksmuseum in oorlogstijd*, 35.
- 31 L., "'Kunstenaars-keuze". Nieuw soort tentoonstellingen in het Rijksmuseum', *Algemeen Handelsblad* (6 dec. 1940).
- 32 Van Adrichem e.a. ed., *Rebel, mijn hart*, 123, 165.
- 33 Arian, *Zoeken & scheuren*, 277-288.
- 34 Van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 209; Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 62.
- 35 Zie onder andere Petersen en Brattinga ed., *Sandberg*, 25; Jansen en Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam*, 201-202; Soeting, 'Het Stedelijk Museum', 18; Jansen van Galen en Schreurs, *Het huis van nu*, 79-80.
- 36 Arian, *Zoeken & scheuren*, 335.
- 37 Ibidem, 335-339.
- 38 Anon., 'Opening door burgemeester De Vlugt', *De Tijd* (22 april 1940).
- 39 Arian, *Zoeken & scheuren*, 339-340.
- 40 Als geciteerd in Jansen van Galen en Schreurs, *Het huis van nu*, 80.
- 41 Ibidem.
- 42 Ibidem, 86-88; Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 68.
- 43 Soeting, 'Het Stedelijk Museum', 19.
- 44 Jansen van Galen en Schreurs, *Het huis van nu*, 86.
- 45 Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 68.
- 46 Notulen van de 203de vergadering van de Commissie van Bijstand in het Beheer der Zaken van Kunst op 10 april 1947, p. 7. SaA, SaK, inv.nr. 471.
- 47 Als geciteerd in Soeting, 'Het Stedelijk Museum', 19.
- 48 Ibidem, 21-22.
- 49 Jaarverslag Stedelijk Museum 1945, opgesteld door Willem Sandberg, p. 1, SaA, SaK, inv.nr. 447.
- 50 Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 193.
- 51 Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunstbeleid*, 45.

52 Ibidem; Pam, 'Dirk Hannema', 12.
 53 Seyss-Inquart, 'Zum Geleit', v.
 54 Hannema, 'Ein Rückblick', 170.
 55 Ibidem, 162.
 56 Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunst-beleid*, 46.
 57 Hannema, *Flitsen uit mijn leven*, 118-119.
 58 Als geciteerd in Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunstbeleid*, 46.
 59 Als geciteerd in Pam, 'Dirk Hannema', 17-18.
 60 Ibidem, 15.
 61 Aldus de toenmalige conservator en latere directeur J.C. Ebbinghe Wubben. Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunstbeleid*, 46.
 62 Pam, 'Dirk Hannema', 15.
 63 Muller, *Rapport museale verwervingen*, 166-167.
 64 Ibidem, 167.
 65 Anon., 'Cultureele samenwerking tusschen Nederland en Duitschland', *De Tijd* (29 sept. 1940); anon., 'Leeden van den Kultuurraad benoemd', *Haarlem's Dagblad* (11 feb. 1942). Vgl.: Hannema, *Flitsen uit mijn leven*, 118.
 66 Als geciteerd in Pam, 'Dirk Hannema', 15.
 67 Ibidem.
 68 Van Adrichem, *Beeldende kunst en kunst-beleid*, 46.
 69 Ibidem.
 70 Pam, 'Dirk Hannema', 14.
 71 Ibidem, 21.
 72 Ibidem.
 73 Ibidem; Hannema, *Flitsen uit mijn leven*, 112, 114.
 74 Nicholas, *The rape of Europa*, 193-194.
 75 Ibidem, 185-201.
 76 Ibidem, 57-80.
 77 Ibidem, 96-99; Muller, *Rapport museale verwervingen*, 26.
 78 Als geciteerd in Pam, 'Dirk Hannema', 18.
 79 Muller, *Rapport museale verwervingen*, 26.
 80 Zie voor dit onderwerp onder andere Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999) en Pieter den Hollander, *Roofkunst. De zaak Goudstikker* (Amsterdam 2007).
 81 Sinds de jaren negentig hebben de Nederlandse musea uitgebreid onderzoek gedaan naar hun verwervingen in de periode 1940-1948. Doel daarvan is bloot te leggen welke daarvan een – tegen de achtergrond van de jodenvervolging – dubieuze herkomst hadden. Dat heeft onder andere geresulteerd in de publicatie *Rapport Museale Verwervingen 1940-*

1948 van Eelke Muller (z.p. (Amsterdam) 1999).
 82 Matthey, 'Een standbeeld', 107.
 83 Meuldijk, *Ontaarde kunst*, 46.
 84 Van Jansen van Galen is geen Kultuurkamerfiche bewaard gebleven in de incomplete cartotheek op het NIOD. Gezien het feit dat hij bleef exposeren tijdens de bezetting, onder andere in het Rijksmuseum, is het echter onwaarschijnlijk dat hij zich niet meldde. Volgens Matthey stelde de beeldhouwer zich pro-Duits op. Anon., 'Korte mededeelingen', *De Vrije Kunstenaar* afl. 3 (1942) 6; Matthey, 'Een standbeeld', 107.
 85 Brief van Jansen van Galen aan de waarnemend secretaris, gedateerd 30 sept. 1942, RKD, NKB, inv.nr. 44.
 86 Meuldijk, *Ontaarde kunst*, 46; Bloembergen, 'Amsterdam: het Van Heutszmonument', 73.
 87 Meuldijk, *Ontaarde kunst*, 47, 50.
 88 Bloembergen, 'Amsterdam: het Van Heutszmonument', 79.
 89 Van Adrichem e.a. ed., *Rebel, mijn hart*, 135.
 90 Koopmans, 'Stenen des aanstoots', 43-44; Koopmans, 'Koloniale expansie', 403-404; Bloembergen, 'Amsterdam: het Van Heutszmonument', 79-80.
 91 Van der Poel, *Joodse stadgers*, 146.
 92 Persbericht gemeente Amsterdam, gedateerd 28 mei 1964, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 1.
 93 Heijdra, *Het Sarphatipark*, 40; Corry Vollbracht-Muller, 'Sarphatipark in oorlogstijd', *Ons Amsterdam* jrg. 61 afl. 6 (juni 2009) 268. Zie voor de invloed van Bolland op het Nederlandse fascisme: Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 74-79.
 94 Venema, *Harmen Meurs*, 87; Blotkamp en Koopmans ed., *Magie en zakelijkheid*, 227.

KUNSTENAARS EN DE KULTUURKAMER

1 Goedewaagen, *Passer en speer* II, 102.
 2 Getuige zijn twee bundels van redevoeringen, *Passer en speer*, uit 1941 en 1943.
 3 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 233-252.
 4 Goedewaagen, *Passer en speer* I, 150.
 5 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 179-181.
 6 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 45-60, 202-204; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 99-100.
 7 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 97-99, 105-108.
 8 Verslag vergadering op het gewestelijk bureau te Groningen op 12 feb. 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3k.

- 9 Zoals aangegeven in artikel 3 van het eerste nummer van het *Verordeningenblad der Nederlandsche Kultuurkamer*, gedateerd 1 jan. 1942.
- 10 Zoals aangegeven in de artikelen 10, 11 en 12 van het eerste nummer van het *Verordeningenblad der Nederlandsche Kultuurkamer*, gedateerd 1 jan. 1942. Benien van Berkel omschrijft 'kitsch' als 'kwalitatief slecht werk, meestal van niet-professionele kunstenaars'. Het begrip was in oorlogstijd bovendien niet los te zien van de politieke context. Zo schrijft *Volk en Vaderland*: 'Een van de vele kwade dingen, waarmee het demo-liberale bewind ons heeft opgescheept, is de Kitsch in de kunst. Deze Kitsch, d.w.z. prullen-rommel, welke door beunhazen in opdracht van Joden en andere geldmakers werd vervaardigd, deed reeds kort na het tot stand komen van het demo-liberalistische stelsel zijn intrede in de volksgemeenschap.' Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 245 (noot 62); R., 'Hausse in Sigarenwinkel-kunst', *Volk en Vaderland* (9 jan. 1942).
- 11 Zoals aangegeven in artikel 32 van het eerste nummer van het *Verordeningenblad der Nederlandsche Kultuurkamer*, gedateerd 1 jan. 1942.
- 12 Goedewaagen had begin 1943 ontslag genomen vanwege een conflict met Mussert. Zijn opvolger Hermannus Reydon overleed in de zomer van dat jaar aan de gevolgen van een aanslag. Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 100.
- 13 Notulen bespreking op 17 mei 1944 te Leeuwarden, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3k.
- 14 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 263.
- 15 Schöffer, *Het nationaalsocialistische beeld*, 134-140.
- 16 Anoniem document 'Zelfinkeer en bezinning', gedateerd 12 jan. 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 11.
- 17 Von der Dunk, 'De partijen', 55-56; Bank, 'Van maatschappij-beschouwing', 63, 66; Blom, 'Nederland in de jaren dertig', 15. Historicus A.A. de Jonge kenschetste dit verschil door middel van de termen 'kleine crisis' en 'grote crisis' van de democratie – wat overigens geen absolute tegenstelling was: velen die niet wezenlijk door de 'grote crisis' waren aangetast, konden zich vinden in de argumenten van fundamentele tegenstanders van de democratie. Idem, *Crisis en kritiek*, 6-8.
- 18 Schöffer, *Het nationaalsocialistische beeld*, 152-154, 177-180, 200-202.
- 19 Anon., 'De Eed van Trouw aan den Leider', *De Zwarte Soldaat* jrg. 3 afl. 13 (3 dec. 1942) 6-7, aldaar 6.
- 20 Goedewaagen, *Passer en speer* 1, 21-22.
- 21 Richtlijn voor functionarissen van het BKK-gilde, gedateerd 23 maart 1943, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 2p.
- 22 Schema functies Kultuurkamer, ongedateerd, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 4a.
- 23 Verslag gilderaadvergadering BKK-gilde op 18 jan. 1943, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 24b.
- 24 Ibidem.
- 25 Als geciteerd in Van der Logt, *Het theater*, 84-85.
- 26 Dirk J.H.W. Spanjaard, 'De Kultuurkamer als beroepsstandsorganisatie na drie jaren', *De Schouw* jrg. 3 afl. 11 (nov. 1944) 533-536, aldaar 535.
- 27 Verslag van bespreking met de controleurs van de buitendienst van het DVK te Groningen, 12 feb. 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3k.
- 28 Ibidem. Zie ook: anon., 'Opening eerste gewestelijk bureau der N.K.K.', *Dagblad van Noord-Brabant* (1 dec. 1942).
- 29 Goedewaagen, *Passer en speer* 1, 147.
- 30 Ibidem.
- 31 Anon., 'Behoud en bevordering van Limburgs kunst en cultuur', *Het Vaderland* (29 mei 1941).
- 32 Goedewaagen, *Passer en speer* 1, 151-152.
- 33 Anon., 'Het Zuiden voorop', *Limburgsch Dagblad* (3 juni 1941).
- 34 Verslag gilderaadvergadering BKK-gilde op 23 dec. 1941, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 24b.
- 35 Zoals blijkt uit brieven van de NSB aan de Kultuurkamer. NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 5v.
- 36 Dirk J.H.W. Spanjaard, 'De Kultuurkamer als beroepsstandsorganisatie na drie jaren', *De Schouw* jrg. 3 afl. 11 (nov. 1944) 533-536, aldaar 533.
- 37 Verslag gewestelijk bureau Noord-Holland, ongedateerd, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3d. Pauline Micheels signaleert dit verschijnsel ook binnen het muziek-gilde. Idem, *Muziek in de schaduw*, 154, 157.
- 38 Brief aan G.A.C. Blok, gedateerd 4 sprokkelmaand [feb.] 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 24cc.
- 39 Kuyvenhoven, "'Joodsche gevallen'", 52.
- 40 Ibidem, 52-53.
- 41 Ibidem, 53.
- 42 Het gaat om Verordening 211 uit 1941, de Verordening van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer, gepubliceerd

- in het *Verordeningblad* op 25 november 1941. Deze hanteerde een engere definitie van het begrip 'jood' dan de in Nederland algemeen geldende Verordening 189 uit 1940. In 1940 moest men of ten minste drie joodse grootouders hebben, of twee joodse grootouders hebben en bij een joodse gemeente aangesloten zijn, of twee joodse grootouders en een joodse echtgeno(o)t(e) hebben. In 1941 was het hebben van meer dan één joodse grootouder voldoende om als jood te worden beschouwd. Kuyvenhoven, "Joodsche gevallen", 52, 53, 57 (noot 15 en 20).
- 43 Ibidem, 53-54.
- 44 Kuyvenhoven, "Joodsche gevallen", 53-54.
- 45 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 113.
- 46 Correspondentie met verschillende instellingen over de toelating als lid van joden, negers, Maleiers en Indiërs, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 10hh.
- 47 Brief van het hoofd van de afdeling Juridische Zaken van de Cultuurkamer aan gewestelijk bestuurder Van IJzeren, 10 jan. 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 37c-37d.
- 48 Zie H.Th. Wijdeveld, *De nieuwe orde. Inventies* (Lage Vuursche, 1940).
- 49 Verslag van de bijeenkomst van de president en de algemeen bestuurders met de gildeleiders op 25 nov. 1942, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. ii.
- 50 Beschikking van secretaris-generaal van het DVK De Ranitz, gedateerd 20 juli 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 10dd.
- 51 Volgens het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* was ook Louis de Bree (1884-1971) half joods. Zie aldaar 'Joden in de Nederlandse kleinkunst' (30 jan. 1953).
- 52 Van Eysselsteijn, *Fie Carelsen*, 240-242.
- 53 Lijst met beschikkingen van het DVK, ongedateerd, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 10dd.
- 54 Zoals Bram Hammacher het wel of niet tekenen voor de Cultuurkamer noemde. Idem, *Stromingen en persoonlijkheden*, 167.
- 55 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 281.
- 56 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 161-162; Mulder e.a. ed., *Op grondslag van solidariteit*, 24.
- 57 Mulder e.a. ed., *Op grondslag van solidariteit*, 18-23.
- 58 Hammacher, *Jean François van Royen*, 147-154.
- 59 Bleijleve e.a. ed., *Kunst en beweging*, 7-8.
- 60 Als geciteerd in Mulder e.a. ed., *Op grondslag van solidariteit*, 24.
- 61 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 162, 166.
- 62 Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 345.
- 63 Ibidem, 222-223, 299.
- 64 Ibidem, passim.
- 65 Ibidem, 475-483.
- 66 Von Essen, *Eenheid*, 6; Micheels, *Muziek in de schaduw*, 129-131.
- 67 Von Essen, *Eenheid*, 11-12.
- 68 Hammacher, *Jean François van Royen*, 172.
- 69 Brief Sandberg aan Van Royen, gedateerd 13 juni 1940, SMA, inv.nr. 1040.
- 70 Brief Sandberg aan Van Royen, gedateerd 12 sept. 1940, SMA, inv.nr. 1040.
- 71 Brief Centrale Commissie aan Sandberg, gedateerd 21 sept. 1940, SMA, inv.nr. 1040.
- 72 Brief Sandberg aan Van Royen, gedateerd 15 okt. 1940, SMA, inv.nr. 1040.
- 73 Als geciteerd in Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 165.
- 74 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 149-150.
- 75 Mulder e.a. ed., *Op grondslag van solidariteit*, 27.
- 76 Kuyvenhoven, "Joodsche gevallen", 52.
- 77 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 159; Hammacher, *Jean François van Royen*, 182-183.
- 78 Jan Engelman, 'Kunstzuivering', *Je Maintien-drai* jrg. 6 afl. 14 (12 okt. 1945) 9.
- 79 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 183-192.
- 80 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 109.
- 81 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 124.
- 82 Ibidem, 87 (noot 63).
- 83 Ibidem, 87.
- 84 Kuyvenhoven, "Joodsche gevallen", 52.
- 85 Rapport van correspondent te Limburg T. Peters, gedateerd 2 mei 1942, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 22m.
- 86 Carasso, 'Beelden, beeldhouwers en bezettingstijd', 48.
- 87 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 201, 204, 227, 229; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 109; Kamphuis, *Nederlandse hedendaagse kunst*, 66.
- 88 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten van 2 juli 1946, NA, Eeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
- 89 Ibidem.
- 90 Van Lier, *Carel van Lier*, 100.
- 91 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten van 2 juli 1946, NA, Eeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
- 92 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten van 6 sept. 1945, NA, Eeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

- 93 Verslag van bijeenkomst van diverse Kultuurkamerfunctionarissen, gedateerd 4 april 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 2p.
- 94 Als geciteerd in Marcella van der Weg, “‘Wat komt deze jongeman doen?’”, *Ons Amsterdam* jrg. 62 afl. 11/12 (nov./dec. 2010) 432-433, aldaar 433.
- 95 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 784.
- 96 Van Adrichem, ‘Verzet en aanpassing’, 15.
- 97 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 231, 244.
- 98 Van Adrichem, ‘Verzet en aanpassing’, 15.
- 99 Brief Gerrit van der Veen aan Theo van Reijn, gedateerd 23 juli 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41.
- 100 Notulen ledenvergadering NKB afdeling Amsterdam op 5 april 1941, RKD, NKB, inv.nr. 66.
- 101 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 255. Geestelijk vader van de ‘Brandaris’-brieven was schrijver Willem Arondéus. Hij begon in de lente van 1941 met deze tegen de culturele nazificatie van Nederland gerichte pamfletten. In 1942 werd de brief onderdeel van de illegale uitgave *De Vrije Kunstenaar*. Na de arrestatie van Arondéus in 1943 werd Leo Braat de nieuwe ‘Brandaris’. De Jong, *Het Koninkrijk* 6, 713-714; Braat ed., *De Vrije Kunstenaar*, XII.
- 102 Brief Jansen van Galen aan de waarnemend secretaris van de NKB, gedateerd 30 sept. 1942, RKD, NKB, inv.nr. 44.
- 103 Brief Jansen van Galen aan secretaris Van der Veen, gedateerd 30 maart 1942, RKD, NKB, inv.nr. 44.
- 104 Schema gedateerd 14 juni 1941, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 4a.
- 105 Notulen vergadering Kultuurkamer op 22 april 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 1h; rapport afdeling Ledenregistratie, gedateerd 12 sept. 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 2g.
- 106 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 192.
- 107 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 229; Samama, ‘Musici in oorlogstijd’, 83; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 273.
- 108 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 787.
- 109 Verslag van correspondent te Limburg Cor Sandifort, gedateerd 6 jan. 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 22l.
- 110 De geschiedenis van de vervolging van de Limburgse joden is in kaart gebracht in Herman van Rens’ dissertatie *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (Amsterdam 2013).
- 111 Rapport van het hoofd van de afdeling Voorlichting van de Kultuurkamer voor de secretaris-generaal van het DVK, gedateerd 29 april 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 21q.
- 112 De Vries jr., *Een zondagskind*, 161-220.
- 113 Richtlijn voor functionarissen van het BVK-gilde, gedateerd 23 maart 1943, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 2p; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 269.
- 114 Brief van het hoofd van de afdeling leden-administratie aan Agterberg, gedateerd 15 juli 42, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 24cc.
- 115 Verslag van een bijeenkomst van Kultuurkamermedewerkers te Arnhem op 23 maart 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 2p.
- 116 De Jong, *Het Koninkrijk* 6, 471; Kuyvenhoven, “‘Joodsche gevallen’”, 53.
- 117 Carasso, ‘Beelden, beeldhouwers en bezettingstijd’, 49.
- 118 Ibidem.
- 119 Architect Jac. Bot stelt in zijn bijdrage aan *Onderdrukking en verzet* dat de weigeraars in de meeste kunstberopen verre in de minderheid waren. Bij de ariërv verklaring kwam ‘een aantal’ tekenars tot inkeer. Bot, ‘Het kunstenaarsverzet’, 531.
- 120 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 111.
- 121 Tilanus, *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 32.
- 122 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 142; Van der Vegt, *A. Roland Holst*, 393-394.
- 123 Ongedateerde lijsten van ‘prominente’ kunstenaars, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 24cc.
- 124 H.M. Klomp, ‘In memoriam A.J.M. Sassen’, *De Schouw* jrg. 1 afl. 20 (1 nov. 1942) 488-489, aldaar 489; diverse verslagen van Sassen, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 21q; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 109, 142.
- 125 Pouls ed., *Charles Eyck*, xv.
- 126 Weekbericht van de adviseur voor de Kultuurkamer in opdracht van de secretaris-generaal van het DVK, gedateerd 12 nov. 1941, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 21q.
- 127 Verslag van correspondent te Limburg H. Jelinger, gedateerd 5 okt. 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 22p.
- 128 De Leeuw, ‘Eyck over Eyck’, 69.
- 129 Weekbericht over de periode 7-14 dec. 1941 van de adviseur voor de Kultuurkamer in opdracht van de secretaris-generaal van het DVK, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 21q.
- 130 Ibidem.
- 131 Zie de biografie van Bomans op de website [historici.nl/](http://www.historici.nl/): <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/bwn/lemmata/bwn3/bomangja>. Website bezocht op 11 okt. 2013.

De oorspronkelijke versie van deze biografie is opgenomen in het *Biografisch woordenboek van Nederland 3* (Den Haag 1989).

132 Van der Plas, *Godfried*, 319.

133 Willem Pekelder, 'Bomans in milde ironie en tobrende twijfel', *Trouw* (19 juni 2002).

134 Van der Vegt, A. *Roland Holst*, 396-398.

135 Als geciteerd in Van der Vegt, A. *Roland Holst*, 398.

136 Van Berkel, Dr. *Tobie Goedewaagen*, 280.

137 Als geciteerd in Timmer-Van Eunen, *Men voelt het*, 185.

138 Zo is op te maken uit Marie Timmer-van Eunens monografie over de kunstcritiek van Engelman. *Men voelt het*, 183-185.

139 Pamflet 'Aan de Nederlandsche architecten', ongedateerd, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 220.

140 Brief van Werkman aan het gewestelijk bureau te Groningen, gedateerd 7 juli 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 34t-34v.

141 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1*, 9.

142 Zie voor dit onderwerp P.R.A. van Iddekinge, *Zwarte avonden in Arnhem 1942-1944. Cultuur buiten de Cultuurkamer* (Utrecht 1994).

143 Van Duinkerken, 'Clandestiene cultuuravonden', 579-581.

144 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 764.

145 Van Duinkerken, 'Clandestiene cultuuravonden', 579.

146 Notulen bestuursvergadering NKB op 16 april 1941, RKD, NKB, inv.nr. 63.

147 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 274-276. Zie voor de financiële hulp aan verzetskunstenaars Van Bolhuis e.a. ed., *Onderdrukking en verzet 2*, 528-533.

148 Arian, *Zoeken & scheuren*, 395-407.

149 Ibidem, 419-422.

150 Ibidem, 427-443.

151 In het Nederlands ook wel civiele moed genoemd. Zie bijvoorbeeld Van der Plas, *Godfried*, 317.

152 Wilma [pseud. Willemina Vermaat], 'Liefde' in: Gerritsen en De Goede ed., *Burgers in bezettingstijd*, 145.

DE KULTUURKAMER IN WERKING

1 Brief van Delsing aan het hoofd van de opsporingsdienst, gedateerd 7 juni 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 38j.

2 Zie bijvoorbeeld de brief van P. Teunissen jr., de bestuurder van de Lekengroep Volks-

muziek, aan de bestuurder van het muziekgilde, ongedateerd (1943), NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 27p. Zie ook het verslag van de Cultuurkamerraad op 24 maart 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 1i.

3 Verslag van de Cultuurkamerraad op 14 juni 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 1i.

4 Brief van A.H. Kleinenberg aan het gewestelijk bureau te Groningen, gedateerd 4 april 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 36ll.

5 Brief van A.H. Kleinenberg aan het gewestelijk bureau te Groningen, gedateerd 2 mei 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 36ll.

6 Maandrapport juni 1944 van A.H. Kleinenberg aan het gewestelijk bureau te Groningen, gedateerd 3 juli 1944, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 36ll.

7 Richtlijn voor functionarissen van het BKB-gilde, gedateerd 23 maart 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 2p.

8 Ibidem. Zie ook het commentaar van het kunstenaarsverzet op de expositie: anon., 'Beeldende kunsten', *De Vrije Kunstenaar* afl. 3 (1942) 4.

9 Verslag gilderaadvergadering BKB-gilde op 18 jan. 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 24b.

10 Richtlijn voor functionarissen van het BKB-gilde, gedateerd 23 maart 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 2p.

11 Verslag gilderaadvergadering BKB-gilde op 5 april 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 24b.

12 Aalders, *Roof*, 251. De grootscheepse (kunst)roof en de verstrekkende gevolgen ervan zijn uitvoerig besproken in de literatuur. Zie hiervoor onder andere Lynn H. Nicholas, *The rape of Europa. The fate of Europe's treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York 1995); Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999); Eelke Muller en Helen Schretlen, *Betwist bezit: de Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945* (Zwolle 2002).

13 Euwe, *De Nederlandse kunstmarkt*, 57-58. Het ging om wetsbesluit A6, afgekondigd op 7 juni 1940.

14 Ibidem, 107

15 Ibidem, 108.

16 Als geciteerd in ibidem.

17 Ibidem.

18 J. Ubink, 'Gewestelijk Bureau N.K.K.', *Nieuwsblad van het Noorden* (29 dec. 1943).

19 Als geciteerd in Euwe, *De Nederlandse kunstmarkt*, 126-127.

- 20 Venema, *Kunsthandel in Nederland*, 53.
- 21 Rapport van Van de Vlasakker aan het waarnemend hoofd van de Voorlichtingsdienst van de Kultuurkamer, gedateerd 24 feb. 1943, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 22r.
- 22 T. Goedewaagen, 'Rede van prof. dr. T. Goedewaagen', *De Schouw* jrg. 1 afl. 10 (1 juni 1942) 217-224, aldaar 223.
- 23 Rapport van Van de Vlasakker aan het waarnemend hoofd van de Voorlichtingsdienst van de Kultuurkamer, gedateerd 25 jan. 1943, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 22r.
- 24 C.B. van Bohemen, 'De kitsch. Volksgevaar en schandvlek op onze picturale reputatie', *De Schouw* jrg. 3 afl. 9 (15 sept. 1944) 481-483, aldaar 483.
- 25 Ibidem.
- 26 Zoals gesteld tijdens een Kultuurkamer-overleg op 17 mei 1944 te Leeuwarden, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3k.
- 27 Verslag van bespreking met de controleurs van de buitendienst van het DVK te Groningen op 12 feb. 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 3k.
- 28 Verslag van de Kultuurkamerraad op 14 juni 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 1i.
- 29 Diverse stafbesprekingen uit 1944, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 1h.
- 30 Somers, 'Het archief', 186.
- 31 Van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde*, 69.
- 32 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 103.
- 33 Als geciteerd in Blom, 'De Tweede Wereldoorlog', 167.
- 34 Brief aan H.W. van den Bosch [schuilnaam W. Sandberg], gedateerd 2e paasdag [2 april] 1945, SMA, inv.nr. 1265.
- 35 Ibidem.
- 36 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit II*, 493.
- 37 Samenvatting van de stafbespreking op 28 maart 1945, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 1h.
- 38 Ibidem.
- 39 NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 1h.
- 40 Ibidem.
- 41 Spengler, *Der Mensch und die Technik*, 89.

BESCHOUWING

- 1 Anon., 'Kort parool', *De Vrije Kunstenaar* afl. 4 (nov. 1942) 1.
- 2 Van Vree, 'De Witte de Withstraat', 127.
- 3 Kempers, *De schepping van Melle*, 20; Roodenburg-Schadd, 'De polemische jaren', 16.

- 4 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit S.P. Abas, 'Schilders van een andere werkelijkheid. Raoul Hynckes, Pyke Koch, Carel Willink', *De Vrije Bladen* jrg. 14 afl. 10 (1937) 1-22. Zie ook Koopmans, 'Realisme in Nederland', 11.
- 5 Gribling, 'Tussen De Stijl en het constructivisme', 279.
- 6 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit I*, 120. Vordemberge-Gildewart verkocht echter in ieder geval één doek, zo blijkt uit onderzoek van kunsthistoricus Gregor Langfeld: 'Rond 1939 kochten de vrienden Cornelis van Eesteren, Koen Limperg, Willem Sandberg, Hein Salomonson, Mart Stam en Tannenbaum *Compositie nr. 91* (1935) van Friedrich Vordemberge-Gildewart, om deze kunstenaar te ondersteunen. Sandberg herinnerde zich jaren later, in 1979, dat de zes elk f 25,- hadden bijgedragen voor deze aankoop.' Langfeld, 'Vier kunsthandelaren', 130-131.
- 7 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit I*, 120.
- 8 Anon., 'Ontaarde kunst. Schilderen zoals de vogels zingen', *Het Vaderland* (8 april 1940).
- 9 Ibidem.
- 10 Zie de zevendelige publicatie *Les lieux de mémoire* (Parijs, 1984-1992), onder redactie van Nora.
- 11 Anon., 'Op nieuwe paden', *De Vrije Kunstenaar* (eind april 1945) 1-3, aldaar 1.
- 12 Citaat van K. Spierings, Kultuurkamer-correspondent voor Noord-Brabant, in een rapport van de cultureel adviseur voor de secretaris-generaal van het DVK, gedateerd 19 maart 1942, NIOD, Kultuurkamer, inv.nr. 21q.

2 COLLABORERENDE KUNSTENAARS

INLEIDING

- 1 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 198.

ARTI ET AMICITIAE EN DE KULTUURKAMER

- 1 De Roever, "'Verbroedering en kunstzin'", 12-13. Zie voor een uitgebreide cultuurhistorische en -sociologische beschrijving van Arti in haar oprichtingseeuw: Marlou Thijssen, 'De Maatschappij Arti et Amicitiae 1839-1870' in: Hans van Dulken e.a. ed., *Kunst en beleid in Nederland 2* (Amsterdam 1986) 9-83.
- 2 De Roever, "'Verbroedering en kunstzin'", 14; Thijssen, 'De Maatschappij Arti et Amicitiae', 18-19, 26-27.

- 3 De Roever, “Verbroedering en kunstzin”, 13-14.
- 4 Ibidem, 17.
- 5 Jongbloed, “De vereenigingsplaats”, 90.
- 6 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 18-19.
- 7 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 110.
- 8 Vis, *De Poort*, 103.
- 9 Levie e.a., *Het vaderlandsch gevoel*, 233-234; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 117; De Roever, “Verbroedering en kunstzin”, 24-25.
- 10 De Roever, “Verbroedering en kunstzin”, 16; Thijssen, ‘De Maatschappij Arti et Amicitiae’, 32. Thijssen beschrijft de ‘vergaande mate van structurering en reglementering’ in de organisatie van Arti, ‘zo ook de indeling van de leden’.
- 11 Fleurbaay en Van der Wal, *Koning Willem III en Arti*, passim.
- 12 Van Kalmthout, *Muzentempels*, 66-69, 80 (noot 195); Reynaerts, ‘Vereniging en vernieuwing’, 40-45.
- 13 Dorleijn e.a., ‘Literaire kritiek’, 14-15.
- 14 Van Kalmthout, *Muzentempels*, 207-208.
- 15 Reynaerts, “De club der woelingen”, 32, 35.
- 16 Van Kalmthout, *Muzentempels*, 82.
- 17 Mulder, “Traditie en beschaving”, 48.
- 18 Als geciteerd in ibidem, 53.
- 19 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 27 jan. 1931, Arti, geen inv.nr.
- 20 Ibidem; jaarverslag Arti et Amicitiae 1931, p. 4, Arti, geen inv.nr.
- 21 Mulder, “Traditie en beschaving”, 55; notulen ledenvergadering op 31 jan. 1933, Arti, geen inv.nr.
- 22 Mulder, “Traditie en beschaving”, 56-57; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 54; Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 248-249.
- 23 [Albert] Plasschaert, ‘Arti, te Amsterdam’, *Het Vaderland* (12 april 1917).
- 24 M.V. [Maria Viola], ‘Arti’, *Algemeen Handelsblad* (22 okt. 1921); C.E. [C. Eindhoven], ‘Tentoonstelling “Arti” Amsterdam’, *De Hofstad* (16 april 1921).
- 25 N. [Kasper Niehaus], “Arti et Amicitiae”. Ledententoonstelling’, *De Telegraaf* (27 okt. 1921).
- 26 Mulder, “Traditie en beschaving”, 51.
- 27 Als geciteerd in Gr. [Jan Greshoff], ‘Korte overwegingen’, *Den Gulden Winckel* jrg. 26 afl. 12 (20 dec. 1927) 282-286, aldaar 284.
- 28 Ibidem.
- 29 Als geciteerd in Jansen en Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam*, 201.
- 30 Anon., ‘Het eeuwfeest van “Arti et Amicitiae”’, *Het Vaderland* (3 dec. 1939).
- 31 Mulder, “Traditie en beschaving”, 47.
- 32 Als geciteerd in ibidem.
- 33 Anon., ‘Prof. dr. Albert Verweij overleden’, *Leeuwarder Nieuwsblad* (9 maart 1937).
- 34 Fischer-Defoy en Crossley, ‘Artists and art institutions in Germany’, 17.
- 35 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1933, p. 14, Arti, geen inv.nr.
- 36 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 nov. 1933, Arti, geen inv.nr.
- 37 Als geciteerd in Mulder, “Traditie en beschaving”, 54.
- 38 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 mei 1933, Arti, geen inv.nr.
- 39 Mulder, “Traditie en beschaving”, 54; Zijlmans, ‘Een ongewenste vreemdeling’, 6; Jaffé, ‘De kunstenaars-emigranten’, 309.
- 40 Anon., ‘De Rijksacademie. Heinrich Campendonck hoogleeraar?’, *De Tijd* (6 dec. 1934). Ook onder advocaten speelde de discussie over het wel of niet toelaten van uit Duitsland gevluchte vakgenoten. Op 24 augustus 1938 werd een Koninklijk Besluit uitgevaardigd dat bepaalde dat per 1 september van dat jaar niet-Nederlanders geen toegang meer kregen tot de balie. Zie hiervoor Meihuizen, *Smalle marges*, 24-32.
- 41 Mulder, “Traditie en beschaving”, 53-54.
- 42 Als geciteerd in ibidem, 55.
- 43 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 124, 341 (noot 29).
- 44 Mulder, “Traditie en beschaving”, 53.
- 45 Luns, *Honderd jaren Arti et Amicitiae*, 4.
- 46 Mulder, “Traditie en beschaving”, 57.
- 47 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 95-96, 99-134.
- 48 De buste bevindt zich tegenwoordig in de collectie van het Amsterdam Museum.
- 49 Braat, *Omkrante hiaten*, 90.
- 50 Hiervan getuigt Van de Veldes schilderij *Keukenstuk*, afgebeeld op de *Almanak 1932* van *De Groene Amsterdammer*. Van Lier, *Carel van Lier*, 59. Voor het leven van Mommie Schwarz zie *Else Berg en Mommie Schwarz. Kunstenaarspaar in Amsterdam 1910-1942* van Linda Horn (Wezep 2012).
- 51 Van Lier, *Carel van Lier*, 108.
- 52 Schmalhausen, ‘*Ich bin doch nur ein Maler*’, 83-84; Küster, *Max Liebermann*, 223.
- 53 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 mei 1940, Arti, geen inv.nr.
- 54 Zie bijvoorbeeld de notulen van de leden-

- vergadering van Arti et Amicitiae op 28 jan. 1941, Arti, geen inv.nr.
- 55 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 25 maart 1941, Arti, geen inv.nr.
- 56 Gerdes was in 1920 aangetreden als bestuurder van Sint Lucas. Anon., “‘Sint Lucas’”, *Algemeen Handelsblad* (2 jan. 1920).
- 57 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 25 maart 1941, Arti, geen inv.nr.
- 58 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 11 mei en 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.; jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, p. 4, Arti, geen inv.nr.
- 59 Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 57.
- 60 Bottenheim, ‘Huibert Marie Luns’, 186. Mulder schrijft dat Luns, die in februari 1942 overleed, zich zeker zou hebben verzet tegen de anti-joodse maatregelen op Arti, maar Bottenheims getuigenis laat zien dat dat niet juist is. Luns zwichtte immers voor de Duitse eisen in ruil voor zeggenschap over de vereniging en haar gebouw. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 230.
- 61 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 769-771, 787.
- 62 Document met namen van van de ledenlijst afgevoerde personen per 1 jan. 1942 en 1 jan. 1943, NIOD, DVK, inv.nr. 131Ad.
- 63 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, p. 7, Arti, geen inv.nr.
- 64 Brief van Herbert van der Poll, secretaris van Arti et Amicitiae, aan Martin Monnickendam, gedateerd 20 sept. 1941, privéarchief R. van Helden. Zie ook: Van Helden, *Hommage aan Martin Monnickendam*, 123.
- 65 Brief van Herbert van der Poll, secretaris van Arti et Amicitiae, aan Martin Monnickendam, gedateerd 22 sept. 1941, privéarchief R. van Helden.
- 66 Brief van Gerrit van der Veen aan Titus Leeser, gedateerd 5 jan. 1942, RKD, NKB, inv.nr. 44.
- 67 Brief van Gerrit van der Veen aan de Van Leerstichting, gedateerd 6 feb. 1942, RKD, NKB, inv.nr. 44.
- 68 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 dec. 1941, Arti, geen inv.nr.
- 69 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, p. 5, Arti, geen inv.nr.
- 70 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 22 sept. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 71 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
- 72 Von Bormann, *Herbert Fiedler*, 26-28.
- 73 Als geciteerd in ibidem, 28.
- 74 Lien Heyting, ‘Alle kunstenaars op één lijn! De schilder Ed. Gerdes voor en in de oorlog’, *NRC Handelsblad* (6 dec. 1996).
- 75 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 82, 85, 89-95. Als favoriete kunstenaars van Gerdes noemt Kuyvenhoven onder anderen de Arti-schilders Jan Sluijters, Willem van Konijnenburg, Willem van den Berg, Johannes Jurres, Hendrik Wolter, Henri Boot en Hendrikus IJkelstam.
- 76 Getuige een brief van Colnot aan Gerdes, gedateerd 30 okt. 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 131Ad.
- 77 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 233; rapport van correspondent J.R. Schiltmeijer over de week 8-13 feb. 1943 voor het waarnemend hoofd van de Voorlichtingsdienst, gedateerd 13 feb. 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 22jj.
- 78 Rapport van correspondent J.R. Schiltmeijer over de week 8-13 feb. 1943 voor het waarnemend hoofd van de Voorlichtingsdienst, gedateerd 13 feb. 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 22jj.
- 79 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 dec. 1941, Arti, geen inv.nr.
- 80 Ibidem.
- 81 Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 58.
- 82 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 dec. 1941, Arti, geen inv.nr.
- 83 Ibidem.
- 84 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 april 1942, Arti, geen inv.nr.
- 85 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 jan. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 86 Ibidem.
- 87 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 11 mei en 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
- 88 Brief van Laurens Bleeker, secretaris van De Onafhankelijken, aan Gerdes, 19 okt. 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 132i; Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 230.
- 89 Brief van Colnot aan Gerdes, gedateerd 9 april 1943, NIOD, DVK, inv.nr. 141e.
- 90 Verklaring David Schulman, gedateerd 3 mei 1948, privéarchief S. van Beek.
- 91 Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 58.
- 92 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 98, 318.
- 93 Peizel, Wouters en IJkelstam zetten zich in voor de Cultuurkamer. Van der Vlist nam zitting in de Adviesraad voor de Monumentale Schilderkunst. Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 57, 61.

- 94 Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 57, 61. Mulder noemt ook Polet als Arti- en Kultuurraadslid, maar deze was tijdens de bezetting geen lid van Arti.
- 95 Zie de digitale krantendatabase van de kb: <http://kb.kranten.nl>.
- 96 Per 1 januari 1942 werden 31 niet-joodse leden uitgeschreven, per 1 januari 1943 nog eens negen. We kunnen er overigens niet van uitgaan dat 100% van deze opzeggers dat deed om principiële redenen. Er zal een minderheid zijn geweest die om andere redenen, zoals financiële, opzegde, zoals dat elk jaar het geval was. Document met namen van van de ledenlijst afgevoerde personen per 1 januari 1942 en 1 januari 1943, NIOD, DVK, inv.nr. 131Ad.
- 97 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, p. 6, jaarverslag Arti et Amicitiae 1943, p. 6, Arti, geen inv.nrs. Zie ook Heij e.a., *Een vereniging van ernstige kunstenaars*, 16, 34-35, 46-47, 64.
- 98 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, p. 6, Arti, geen inv.nr.
- 99 Verslag over De Onafhankelijken, gedateerd 18 juni 1941, NIOD, DVK, inv.nr. 132i.
- 100 Braat, *Omkrante hiaten*, 116.
- 101 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 jan. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 102 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 sept. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 103 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 26 okt. en 30 nov. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 104 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 20 maart en 22 sept. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 105 Anon., “‘Socialisme van den nieuwen tijd’”, *Dagblad van Rotterdam* (3 maart 1943); Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 58; jaarverslag Arti et Amicitiae 1943, p. 9, Arti, geen inv.nr.
- 106 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 30 dec. 1941 en 15 sept. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 107 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1942, p. 7, Arti, geen inv.nr.
- 108 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 109 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 15 sept. en 29 dec. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 110 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 jan. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 111 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 112 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 dec. 1943, Arti, geen inv.nr.
- 113 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 114 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 24 nov. 1942, Arti, geen inv.nr.
- 115 Kasper Niehaus, ‘Voorjaarsexpositie in “Arti”’, *De Telegraaf* (25 april 1944).
- 116 Henri H. van Calker, ‘Najaarstentoonstelling door de leden van Arti et Amicitiae in hun gebouw Rokin 112 Amsterdam’, *De Gooi- en Eemlander* (28 okt. 1943).
- 117 Fr. [Frans] Hannema, ‘Voorjaarsstentoonstelling “Arti et Amicitiae”’, *Algemeen Handelsblad* (25 april 1944).
- 118 Brief Westermann aan Gerdes, geciteerd in brief Gerdes aan Hoogterp, gedateerd 12 juni 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 136k.
- 119 Brief van Gerdes aan Hoogterp, gedateerd 12 juni 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 136k.
- 120 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 okt. 1940, Arti, geen inv.nr.
- 121 Ibidem.
- 122 Het betrof de voorjaarsstentoonstelling van 1934.
- 123 Boek met aankopen op Arti-tentoonstellingen 1895-1953, Arti, inv.nr. 15. De bedragen zijn gebaseerd op de externe verkopen; verkopen aan de interne Commissie van Aankoop voor Verloting zijn niet meegenomen.
- 124 Zie voor deze berekening de website <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). De website maakt gebruik van data van hoogleraar economische en sociale geschiedenis Jan Luiten van Zanden. Website bezocht op 27 sept. 2013.
- 125 De bewuste exposities uit 1943 en 1944 telden zo’n honderd werken. Soortgelijke exposities uit de jaren dertig telden doorgaans tussen de 130 en 160 werken. Diverse tentoonstellingscatalogi, Arti, geen inv.nr.
- 126 Boek met aankopen op Arti-tentoonstellingen 1895-1953, Arti, inv.nr. 15; catalogi verkooptentoonstellingen 1940-1944, Arti, geen inv.nr.
- 127 Uitnodigingen voor Arti-tentoonstellingen van Gerdes aan genoemde personen, NIOD, DVK, inv.nr. 131Ad.
- 128 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 89.
- 129 Tentoonstellingscatalogi 1940-1944, Arti, geen inv.nr.; boek met aankopen kunstwerken middels tentoonstellingen/verlotingen/salons

1933-1967, Arti, inv.nr. 10; boek met aankopen op Arti-tentoonstellingen 1895-1953, Arti, inv.nr. 15.

130 Anon., essay 'Het kunstleven in nieuw Nederland', ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64.

131 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 25 april 1944, Arti, geen inv.nr.

132 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 26 okt. 1943 en 31 mei 1944, Arti, geen inv.nr.

133 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 31 mei 1944, Arti, Arti, geen inv.nr.

134 Boek met aankopen op Arti-tentoonstellingen 1895-1953, Arti, inv.nr. 15.

135 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 27 juni 1944 en 11 mei 1945, Arti, geen inv.nr.

HENRI VAN DE VELDE EN HET NATIONAALSOCIALISME

1 Fragmenten van dit deelhoofdstuk werden eerder opgenomen in mijn publicaties "Uit ons werk, uit ons land, uit onze samenleving!" Het omstreden erfgoed van Henri van de Velde' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 148-168 en 'On *The New Man*. The interpretation and function of a National Socialist painting in the past and in the present', *The Rijksmuseum Bulletin* jrg. 60 afl. 2 (2012) 144-165.

2 H. van de Velde, 5; Van Calker, *Schilders van heden en morgen* 1, 132.

3 Anon., 'Gooische Kunstkring', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 mei 1929); anon., 'Uit het Gooi', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 juni 1929).

4 Van Lier, *Carel van Lier*, 32.

5 Hynckes, *De vrienden van middernacht*, 133.

6 Van Calker, *Schilders van heden en morgen* 1, 312, 314.

7 Niehaus, *Levende Nederlandsche kunst*, 79-80.

8 Van Geest, *Wim Schuhmacher*, 88; Feil, 'Pyke Koch', 69. Zie voor Van de Velde specifiek: Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars* 2, 479.

9 Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 135.

10 Kasper Niehaus, 'Nieuwe werken door H. van de Velde', *De Telegraaf* (11 sept. 1936).

11 Tijdens de Duitse inval in de meidagen van 1940 brandde het schip geheel uit. Van Tuikwerd, s.s. *Statendam*, 103-105.

12 Van Calker, *Schilders van heden en morgen* 1, 314.

13 Als gevolg van de grote toeloop van schilders naar het Gooi in de periode 1870-1945 kwam het aanbrengen van ateliers in bestaande huizen en het bouwen van atelierwoningen veel voor. Zie hiervoor Erik Mattie, 'De ontwikkeling van de atelierwoning ten tijde van de Larense School (1901-1939)', *Studio 2000 Magazine* jrg. 10 afl. 3 (2001) 5-13.

14 Van Lier, *Carel van Lier*, 56-57, 59.

15 Anon., 'Geschenk der Leidsche universiteit', *De Tijd* (6 jan. 1937).

16 Citroen, *Palet*, 120-121; Fierens, *L'art contemporain*, 29.

17 A.E. van den Tol, 'Henri van de Velde in de Kunstzaal van Lier, Amsterdam', *De Groene Amsterdammer* (11 juli 1931).

18 P.F.S. [Paul Sanders], 'Nieuwe werken van Henri v.d. Velde', *Het Volk* (28 maart 1939).

19 Kasper Niehaus, 'Henri van de Velde', *De Telegraaf* (29 jan. 1931).

20 M.V. [Maria Viola] 'Henri van de Velde. Tentoonstelling van nieuwe werken in de kunstzaal Van Lier', *Algemeen Handelsblad* (10 sept. 1936).

21 Ibidem.

22 Clément Morro, 'Au Pavillion des Pays-Bas. Henri van de Velde', *Revue Moderne Illustrée des Arts et de la Vie* (30 okt. 1937) 26.

23 Abas, 'Schilders van een andere werkelijkheid', 3.

24 A.E. v.d. T. [A.E. van den Tol], 'Henri van de Velde bij Buffa en Zoon te Amsterdam', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* jrg. 40 (jan.-juni 1930) 222-224, aldaar 223-224.

25 P.F.S. [Paul Sanders], 'Nieuwe werken van Henri v.d. Velde', *Het Volk* (28 maart 1939).

26 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 25. Vgl.: Visser, 'Het geloof van de twijfel', 26.

27 Ten Bruggencate, 'Traditie versus modernisme', 54-55.

28 Aanvullende opmerking informateur bij vragenlijst bij het onderzoek naar de mogelijkheid tot buitenvervolginstelling van politieke delinquenten, gedateerd 8 aug. 1946, NA, CABR, inv.nr. 105737.

29 Ibidem.

30 Ibidem; proces-verbaal van nader onderzoek van H. van de Velde, gedateerd 5 nov. 1945, NA, CABR, inv.nr. 97179; aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoor inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.

- 31 Van Lier, *Carel van Lier*, 100-101.
- 32 Mussert, *De Nationaalsocialistische Beweging*, 5.
- 33 Ibidem, 7.
- 34 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 167; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 48.
- 35 Anon., *Programma*, 42.
- 36 Vraaggesprek met F. Brunet de Rochebrune-van Lier, 21 juli 2008.
- 37 Van Lier, *Carel van Lier*, 100; Henk van Gelder, 'Fout schilderij', *NRC Handelsblad* (25 mei 2007).
- 38 Aantekening in schrijfboekje Henri van de Velde, 1933, privéarchief A. van de Velde.
- 39 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 40 Diverse aantekeningen van Van de Velde, privéarchief A. van de Velde.
- 41 H. van de Velde, 5.
- 42 Notitie van een vertegenwoordiger der Sociale Verzekering vermoedelijk aan officier-fiscaal Drewes, ongedateerd, NA, CABR, inv.nr. 105737; vraaggesprek met J. Knoop, 6 nov. 2008; Van Lier, *Carel van Lier*, 100-101.
- 43 E-mailbericht B. van Lier aan de auteur, gedateerd 27 sept. 2013.
- 44 Foto in: *Volk en Vaderland* jrg. 2 afl. 16 (21 april 1934) 8.
- 45 Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 16.
- 46 Van de Veldes nichtje Cox was getrouwd met een broer van Louis van Leeuwen Boomkamp. Zie voor een levensbeschrijving van de familie Van Leeuwen Boomkamp: Kees Schmidt, *Om het behoud van Indië. De bewogen geschiedenis van een Amsterdamse koopmansfamilie* (Almere 2010).
- 47 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 48 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 781.
- 49 E-mailbericht B. van Lier aan de auteur, gedateerd 15 sept. 2013.
- 50 Kasper Niehaus, 'Drie groote nieuwe werken door Henri v. de Velde', *De Telegraaf* (3 okt. 1939).
- 51 Anon., 'Henri van de Velde, Kunstzaal van Lier', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 okt. 1939).
- 52 Anon., 'Henri van de Velde en Quirijn van Tiel, nieuwe werken bij Van Lier', *Algemeen Handelsblad* (4 okt. 1939).
- 53 P.F.S. [Paul Sanders], 'Kunst, die betoogt en andere, die raadsels opgeeft. H. v.d. Velde en Quirijn van Tiel', *Het Volk* (11 okt. 1939). Voor een beschouwing over de houding van *Het Volk* tegenover het nationaalsocialistische Duitsland zie Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 347-349. Behalve de vier genoemde kranten besteedde alleen *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* aandacht aan de expositie waar *De nieuwe mensch* deel van uitmaakte. Het tijdschrift drukte alleen een afbeelding van het werk af. S.P. Abas, 'Een allegorisch tafereel van Henri van de Velde', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* jrg. 49 (juli-dec. 1939) LXIX, 354-355, aldaar LXIX.
- 54 Henkels en Zijlmans, 'In Memoriam Paul F. Sanders', 58; Hofland, 'De Olympiade Onder Dictatuur', 12.
- 55 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 70-71.
- 56 Als geciteerd in Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 25-28.
- 57 Houwink ten Cate en In 't Veld, *Fout*, 27-28; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 25-28.
- 58 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 59 Ortega y Gasset's boek was oorspronkelijk in 1930 verschenen onder de titel *La rebelión de las masas*. Letterkundige Johan Brouwer vertaalde het naar het Nederlands.
- 60 Anon., 'Naar modeboek?', *Leeuwarder Courant* (14 dec. 1935).
- 61 Huizinga, *In de schaduwen van morgen*, 1-2.
- 62 Zie voor dit onderwerp Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 6-14.
- 63 Anon., 'Henri van de Velde. Kunstzaal van Lier', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 okt. 1939).
- 64 Crafts, *The mysteries of freemasonry*, 171.
- 65 Mackey en Haywood, *Encyclopedia of freemasonry*, 1402; Melzer, 'In the eye of a hurricane', 99-102.
- 66 Enklaar, *Vrijmetselarij en nationaalsocialisme*, passim.
- 67 Zie Werkmans schildering *Het gouden kalf*, vervaardigd als een van de twaalf panelen op een kast voor de bevriende predikant August Henkels. Alle panelen hadden Bijbelse thema's. Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit I*, 220-221, 259.
- 68 Heni, 'German ideology', 63-68.

- 69 Ibidem, 67. Voor verdieping over Fontanes ambivalente verhouding tot het jodendom zie: Michael Fleischer, 'Kommen Sie, Cohn'. *Fontane und die Judenfrage* (Berlijn 1998).
- 70 Heni, 'German ideology', 67.
- 71 Als geciteerd in J. van Ham, 'De Joden in onze letterkunde', *De Schouw* jrg. 3 afl. 3 (15 maart 1944) 139-142, aldaar 139.
- 72 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 435.
- 73 Redemptor, *Geheime machten*, 57.
- 74 Ibidem, 89.
- 75 Ibidem, 93.
- 76 Een zoekactie in de online krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek (KB) in de periode 1930-1945 op basis van de termen 'jodendom' en 'vrijmetselarij' levert bijvoorbeeld tientallen hits op waaruit dit blijkt. Zie <http://kb.kranten.nl>.
- 77 Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 144.
- 78 Zie bijvoorbeeld Joosten, *Katholieken en fascisme*, 218, 270, 353.
- 79 Als geciteerd in ibidem, 251.
- 80 Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 146.
- 81 Kasper Niehaus, 'Drie groote nieuwe werken door Henri v. de Velde', *De Telegraaf* (3 okt. 1939).
- 82 Van Lier, *Carel van Lier*, 101.
- 83 Houwink ten Cate en In 't Veld, *Fout*, 44.
- 84 De Kultuurkamer ontving Van de Veldes inschrijfformulier op 23 mei 1942 retour. Fiche Van de Velde, NIOD, cartotheek Kultuurkamer.
- 85 Nota van het hoofd van de afdeling Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid van het DVK, gedateerd 23 feb. 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 147av.
- 86 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 90.
- 87 Lijst met voorwerpen in eigendom van het DVK die zich bevonden in het Nederlandse Kunsthuis op 15 okt. 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 131Aac.
- 88 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 139.
- 89 Anon., 'Opening van het Nederlandsche Kunsthuis', *De Tijd* (22 maart 1942); Fr. Hannema, 'Het Nederlandsche Kunsthuis geopend', *Algemeen Handelsblad* (28 maart 1942).
- 90 Ongedateerd document in dossier van het Nederlandse Kunsthuis aan het Rokin, NIOD, DVK, inv.nr. 123Af.
- 91 Lijst met gasten voor de opening van het Nederlandse Kunsthuis, NIOD, DVK, inv.nr. 133Al.
- 92 Schriftelijk verzoek Gerdes aan het bevolkingsregister van de gemeente Amsterdam, gedateerd 10 maart 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 147av.
- 93 Brief Van de Velde aan Gerdes, gedateerd 2 april 1942, NIOD, DVK, inv.nr. 135k.
- 94 Contract tussen Van de Velde en Van den Hoek, gedateerd 31 juli 1943, NA, NBI, inv.nr. 181743.
- 95 Proces-verbaal van nader onderzoek van H. van de Velde, gedateerd 5 nov. 1945, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 96 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179; proces-verbaal van nader onderzoek van H. van de Velde, gedateerd 5 nov. 1945, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 97 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 98 Proces-verbaal van nader onderzoek van H. van de Velde, gedateerd 5 nov. 1945, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 99 Van Lier, *Carel van Lier*, 101, 108.
- 100 Schilder Raoul Hynckes verklaarde voor de Eerraad voor de Beeldende Kunsten dat hij, Jan Sluijters en Carel Willink een 'request' hadden ingediend bij de bezetter waarin zij schreven dat Van Lier 'cultuurnoodzakelijk' was. Zij deden dit op verzoek van Van Liers echtgenote Elisabeth. Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 2 juli 1946, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18. Ook is er een mondeling overgeleverd verhaal dat schilder Edgar Fernhout actie zou hebben ondernomen, wat eerder averechts zou hebben gewerkt. 'Het was zo'n verhaal in de familie waar niemand het fijne van wist en waar ik nooit de vinger achter kreeg,' aldus kleinzoon Bas van Lier in een e-mail aan de auteur (gedateerd 15 sept. 2013).
- 101 Proces-verbaal van nader onderzoek van H. van de Velde, gedateerd 5 nov. 1945, NA, CABR, inv.nr. 97179.
- 102 Van Lier, *Carel van Lier*, 106-108.
- 103 Ibidem, 108.
- 104 Brouwer en Haffmans, *Cris Agterberg*, 179.
- 105 H. Buys, 'Schilderijen, teekeningen en etsen in het Nederlandsche Kunsthuis: H. v.d. Velde, W.J. Nijs, J.C. Nachenius', *De Schouw* jrg. 1 afl. 7 (15 april 1942) 147-150, aldaar 149-150.

106 Deze informatie is ontleend aan een ongedateerde lijst met schilderijen van Van de Velde die wellicht met de expositie in het Nederlandse Kunsthuis in verband kan worden gebracht. Dit vermoeden is gebaseerd op een vergelijking tussen de titels op de lijst en de recensies van de expositie in het Kunsthuis. Aan de prijzen en titels van de werken te zien, dateert de lijst in ieder geval vrijwel zeker uit de bezettingstijd. Privéarchief A. van de Velde.

107 In Keulen deden 67 schilders mee, in Hagen, Osna-brück en Oldenburg een kleine 100 schilders. Kamphuis, *Nederlandse hedendaagse kunst*, 41-47.

108 Niehaus, *Levende Nederlandsche kunst*, 80, 82.

109 Van Calker, *Schilders van heden en morgen* 1, 316.

110 Niehaus, *Levende Nederlandsche kunst*, 8; Van Calker, *Schilders van heden en morgen* 1, z.p. Zie ook: De Groot, 'Kasper Niehaus', 16. Voor Van Calker zie: Pikkemaat, *Dagblad De Gooi- en Eemlander*, 18-19, 99-101, 158. Volgens Pikkemaat was Van Calker niet vóór de nazi's, maar 'behept met een nogal bangelijk karakter'. Na de oorlog kreeg hij een beroepsverbod van twee jaar.

111 Brief van J. Wunderink, directeur van de Materiaaldienst, aan diverse nationaalsocialistische functionarissen, gedateerd 28 november 1942, NIOD, NSB, inv.nr. 853.

112 Ibidem.

113 Zandvliet, 'De nieuwe mensch', 48-49.

114 Zie bijvoorbeeld het exemplaar in bezit van het Streekarchief Midden-Holland, online te zien op: <http://www.groenehartarchieven.nl/afbeeldingen/affiches/4-1>. Website bezocht op 30 jan. 2012.

115 Ook de krantendatabase van de KB geeft voor de periode 1930-1945 vele hits waarin vrijmetselaars en joden worden gekarakteriseerd als 'geheime machten'. Zie <http://kb.kranten.nl>.

HET FASCISME VAN PYKE KOCH

1 Titel ontleend aan Engelman, *Pyke Koch*, 6.

2 Blotkamp, *Pyke Koch*, 47.

3 Engelman, *Pyke Koch*, 7.

4 Ibidem. Blotkamp noemt Kochs keuze 'zo iets als gehoorzamen aan een roeping'. Blotkamp, *Pyke Koch*, 30.

5 Blotkamp vermoedt dat haar werk richting heeft gegeven aan zijn vroege werk. Idem, *Pyke Koch*, 47-48.

6 Ibidem, 48-52.

7 Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 58; anon., 'Pyke Koch (63)', 18.

8 Blotkamp, *Pyke Koch*, 36.

9 Ibidem, 29.

10 Jooren, 'Alles behalve een club', 44-46.

11 *Magisch realisme in Nederland*, z.p.

12 Vgl.: Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 23.

13 Anon., 'Rotterdamsche Kring. Pyke Koch, Kor Postma en A.C. Willink', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (24 okt. 1931).

14 Blotkamp, *Pyke Koch*, 52.

15 Anon., 'Kunsthandel Frans Buffa & Zonen. Moderne Nederlandsche schilderkunst', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 sept. 1931).

16 Ongedateerde brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.

17 Abas, 'Schilders van een andere werkelijkheid', 14-15.

18 Engelman, *Pyke Koch*, 29-35.

19 Van december 1937 tot november 1939 huurden de Kochs een villa bij Fiesole, Toscane. Daarvoor had Koch het land ook al bezocht. Ansenk, *Fresco's en Fellini*, 17.

20 Blotkamp, *Pyke Koch*, 96-106.

21 Schoon e.a. ed., *Pyke Koch*, 197.

22 Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 58.

23 Als geciteerd in Koch, 'Pyke Koch', 11.

24 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 17.

25 Koch, 'Pyke Koch', 11.

26 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 17.

27 Bastet, *De grote wandeling*, 103.

28 Koch, 'Pyke Koch', 13.

29 De Hiep en Klarenbeek, *125 jaar Vox Studio-sorum*, 33-34.

30 Als geciteerd in ibidem, 34.

31 Van Burkom en Mulder, *Erich Wichman*, 44.

32 Blotkamp, *Pyke Koch*, 41; Van Burkom en Mulder, *Erich Wichman*, 151.

33 Fleischer, 'De maaltijd der vrienden', 10; Brederoo, 'Charley Toorop', 27-29.

34 Kempers, 'Maskerades en metaforen', 70.

35 Zie voor een schets van de Utrechtse kring waar Koch deel van uitmaakte en die regelmatig bij hem thuis bijeenkwam de biografie van Victorine Hefting: Nienke Begemann, *Victorine* (Amsterdam 1988) 122-139.

36 Ongedateerde brief van Minie Stärcke-Koch aan Pyke Koch, RKD, Planten, inv.nr. 2.

- 37 Brief van Minie Stärcke-Koch aan Anne Koch, gedateerd 1934, RKD, Planten, inv.nr. 2.
- 38 Brief van Pyke Koch aan Jo Planten-Koch, ca. 1939, RKD, Planten, inv.nr. 2.
- 39 Schoon e.a. ed., *Pyke Koch*, 199.
- 40 Koch, 'Over de kunst', 368.
- 41 Koch, 'Pyke Koch', 13.
- 42 Brief van Pyke Koch aan George Labouchère, gedateerd 23 nov. 1933, privéarchief A. Koch.
- 43 Ibidem.
- 44 De Jonge, *Crisis en critiek*, 291-292.
- 45 Brief van Pyke Koch aan George Labouchère, gedateerd 23 nov. 1933, privéarchief A. Koch.
- 46 De Jonge, *Crisis en critiek*, 291.
- 47 Typoscript van Frits Planten, zoon van Kochs zuster Jo Planten-Koch, RKD, Planten, inv.nr. 5.
- 48 Koch, 'Pyke Koch', 13.
- 49 Brief van Pyke Koch aan George Labouchère, gedateerd 23 nov. 1933, privéarchief A. Koch.
- 50 Aanvullend proces-verbaal Koch, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545.
- 51 Boterman, *Oswald Spengler*, 128.
- 52 Spengler, *Jahre der Entscheidung*, 3.
- 53 Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 57.
- 54 Als geciteerd in Brolsma, 'Bespiegelingen', 30.
- 55 Brief van Pyke Koch aan August Stärcke, gedateerd juni 1939, RKD, Planten, inv.nr. 2.
- 56 Boterman, *Oswald Spengler*, 150.
- 57 In een brief van 9 januari 1938 moedigt Koch Engelman aan gauw naar Italië te komen: 'Ik zit tot m'n nek vol wijn – maar, wat wil je, als ze maar een cent of wat duurder is dan melk; en dan: de Parmezaansche! en... de Gorgonzola!' Brief Pyke Koch aan Jan Engelman, gedateerd 9 jan. 1938, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2. Engelman schreef in 1941 over Kochs verblijf in Italië dat 'land, volk en kunst hem ruimer ademen leerden'. Idem, *Pyke Koch*, 34. Zie ook: anon., 'Pyke Koch (63)', 18; Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 61; Koch, 'Pyke Koch', 12-13.
- 58 Brief van Pyke Koch aan Jo Planten-Koch, ongedateerd, RKD, Planten, inv.nr. 2; brief Koch aan Engelman, gedateerd 9 jan. 1938, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.
- 59 Anon., 'Pyke Koch (63)', 18; Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 61.
- 60 Koch, 'Pyke Koch', 14.
- 61 Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 4.
- 62 Ibidem; anon., 'Pyke Koch (63)', 18.
- 63 Blotkamp, *Pyke Koch* [tent.cat. 1982], 56.
- 64 Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 19.
- 65 Roodenburg-Schadd, 'De polemische jaren', 18.
- 66 Ibidem.
- 67 In 1978 schreef hij: '[...] ik acht – uitzonderingen daargelaten – het journaal een troep loaders. Geestelijk corrupt en onbetrouwbaar.' Brief van Koch aan Jo Planten-Koch, gedateerd 8 aug. 1978, RKD, Planten, inv.nr. 3.
- 68 Het 'Algemeen cultureel politiek en economisch weekblad voor Nederland' *De Waag* verscheen voor het eerst in 1937. Gaandeweg schoof het blad op van fascistisch georiënteerd naar pro-Duits en van breed in zijn onderwerpen naar zuiver politiek gericht. Met de Duitse inval schaarde het blad zich direct onder de collaborateurs. De Jonge, *Crisis en critiek*, 315-325.
- 69 Koch, 'Notities over kunst', 70.
- 70 Ibidem; Koch, 'Over de kunst', 368.
- 71 Deze tentoonstelling was een uitgebreide versie van de in de winter van 1939-1940 in het Rijksmuseum gehouden verkooptentoonstelling *Onze kunst van heden*. De expositie werd georganiseerd door het DVK en de afdeling Duitse propaganda van de NSB en deed Hagen, Osnabrück en Oldenburg aan. Steen, *Magisch realisten*, 34-35, 37.
- 72 Koch, 'Over de kunst', 368; Koch, 'Notities over kunst', 70.
- 73 Ongedateerde brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.
- 74 Briefkaart van Pyke Koch aan Jan Engelman, datum poststempel 2 jan. 1941, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2. Engelman-biograaf Marie Timmer-van Eunen stelt dat de datum van het poststempel 21 okt. 1941 is, maar dit is onjuist. Idem, *Men voelt het*, 443 (noot 34 en 35).
- 75 Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 191-192.
- 76 Als geciteerd in Steen, *Magisch realisten*, 35.
- 77 Een term van Geert van Oorschot. Deze duidt op bewondering voor het vroege, Mussoliniaanse fascisme, voordat de opkomst van de nazi's de verhoudingen op scherp zette. Lewin, *Het clandestiene boek*, 47.
- 78 Koch, 'Over de kunst', 368.
- 79 Ibidem.

- 80 In ieder geval graficus Willem Nijs en zeeschilder Anthonie Schotel waren eveneens van de partij. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 228; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 125; Denninger, A.P. Schotel, 128.
- 81 Als geciteerd in Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 228; anon., 'Niederländische Künstler bei Dr. Goebbels', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* (22 jan. 1941).
- 82 Steen, *Magisch realisten*, 34-36.
- 83 Anon., 'Pyke Koch (63)', 18.
- 84 Verklaring Ernst Voorhoeve, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; verklaring J.J. van der Hout, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; verklaring G.H. Nolting, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; proces-verbaal inzake Pyke Koch, gedateerd 14 april 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; brief van J.H. des Tombe aan J.B. Drewes, officier-fiscaal voor de provincie Utrecht, gedateerd 16 april 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545.
- 85 Verklaring Pyke Koch, gedateerd 14 april 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; verklaring Ernst Voorhoeve, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545; verklaring J.J. van der Hout, gedateerd 22 sept. 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545.
- 86 Ongedateerd formulier inzake buitenvervolginstelling Koch, NA, CABR, inv.nr. 106545.
- 87 Blotkamp, 'Enkele herinneringen', 27.
- 88 Als geciteerd in Blotkamp, 'Pyke Koch: is he human?', 63.
- 89 Brief van Pyke Koch aan Simon Vestdijk, gedateerd 23 sept. 1942, LM, coll. brieven P.F.C. Koch aan S. Vestdijk, V.555 B.2.
- 90 Blotkamp, 'Pyke Koch: is he human?', 63.
- 91 Als geciteerd in ibidem.
- 92 Als geciteerd in Van der Vegt, A. Roland Holst, 391.
- 93 Ibidem.
- 94 Aldus Roland Holst in een brief aan Jan Engelman. Als geciteerd in Van der Vegt, A. Roland Holst, 391.
- 95 Brief Pyke Koch aan Minie Stärcke-Koch, gedateerd dec. 1944, RKD, Planten, inv.nr. 2.
- 96 Ibidem.
- 97 Koch, 'Pyke Koch', 14; Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 62.
- 98 Boterman, *Oswald Spengler*, 131.
- 99 Ibidem.
- 100 Albert Kuyle, 'Nog meer bezwaren', *De Weg* (28 juni 1941).
- 101 Albert Kuyle, "'Wat kunnen wij doen voor de kunst" vroeg Pijke Koch', *De Weg* (30 nov. 1940).
- 102 Anon., 'Grootsche tentoonstelling in het Centraal Museum', *Utrechts Nieuwsblad* (20 dec. 1940); Schoon e.a. ed., *Pyke Koch*, 213-215.
- 103 *Hedendaagsche Nederlandsche schilderkunst* (tent.cat. Centraal Mus., Utrecht 1940). Bijvoorbeeld bij *Amsterdamsche stadsgezichten* in het Rijksmuseum (7-27 dec. 1940) en op de van 1 februari tot 2 maart 1941 gehouden NKB-tentoonstelling in het Stedelijk Museum, waar een zaaltje speciaal aan de in 1939 overleden joodse beeldhouwer Joseph Mendes da Costa was gewijd.
- 104 Carel Blotkamp, 'Pyke Koch: is he human?', 63.
- 105 De Kultuurkamer ontving Kochs inschrijfformulier op 24 april 1942 retour. Fiche Koch, NIOD, cartotheek Kultuurkamer.
- 106 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 306.
- 107 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 125, 139, 325.
- 108 Ibidem, 139.
- 109 Ibidem, 125.
- 110 Anon., 'Pyke Koch (63)', 18. *De Telegraaf* spreekt van 'voorstellingen ontleend aan de Nederlandsche volksornamentiek'. Anon., 'Zeehelden en oude ornamenten', *De Telegraaf* (26 juni 1943). Volgens Mulder gaan Kochs ontwerpen terug op een 'wat Germaans aandoende mythologie'. Idem, *Kunst in crisis en bezetting*, 365; vgl.: Witte, 'Geschiedenis van het vormgevingsbeleid', 57.
- 111 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 17-18.
- 112 Schoon e.a. ed., *Pyke Koch*, 259-261.
- 113 Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 13-14.
- 114 Blotkamp, *Pyke Koch*, 142 (noot 7).
- 115 Brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, gedateerd 11 sept. 1940, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2; Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 27.
- 116 Hans van Straten, 'Pyke Koch vond zijn voorhoofd niet zo mooi', *De Gooi- en Eemlander* (22 aug. 1980).
- 117 Brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, gedateerd 11 sept. 1940, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.
- 118 Blotkamp, *Pyke Koch*, 8.
- 119 De wapenspreuk van de familie luidt 'Non sans cause'. Bosma, 'De aardse tuin', 108 (noot 7).

- 120 Roodenburg-Schadd, 'De polemische jaren', 20.
- 121 C.A.S. [Cor Schilp], 'Damesportret van Pijke Koch', *Utrechtsch Dagblad* (30 okt. 1940).
- 122 Bosma, 'De aardse tuin', 97.
- 123 Steen, *Magisch realisten*, 34.
- 124 C.A.S. [Cor Schilp], 'Damesportret van Pijke Koch', *Utrechtsch Dagblad* (30 okt. 1940).
- 125 Als geciteerd in Bosma, 'De aardse tuin', 97.
- 126 Als geciteerd in De Jongh, 'Een kunstenaar in troebel vaarwater', 41. Op Meuldijks lijst van ontaarde kunstenaars stonden verder Carel Willink, Raoul Hynckes, Wim Schuhmacher, Charley Toorop, Edgar Fernhout, Henk Chabot, John Rädecker, Matthieu Wiegman, Heinrich Campendonk en Jan Sluijters. Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 115.
- 127 Fr. Hannema, 'De onlust in de moderne schilderkunst', *Groot Nederland* jrg. 41 afl. 7 (juli 1943) 10-15.
- 128 Weitenberg, 'Pyke Kochs "Zelfportret met zwarte band"', 50.
- 129 Boontjes, *Zelfportret met zwarte band*, 45-46.
- 130 D. Hannema, 'Een nieuwe schepping van Pijke Koch', *De Schouw* jrg. 1 afl. 1 (15 jan. 1942) 4-5, aldaar 4.
- 131 Engelman, *Pyke Koch*, 18-19.
- 132 Ibidem, 19, 35.
- 133 Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 191, 193-194.
- 134 Engelman, *Pyke Koch*, 35.
- 135 Als geciteerd in Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 183.
- 136 Als geciteerd in ibidem, 304.
- 137 Engelman, *Pyke Koch*, 34-35; brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, gedateerd 11 sept. 1940, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2; Ouwkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 27 (noot 43).
- 138 In hun uitvoerige studie naar de iconografie van Kochs *Zelfportret met zwarte band* stellen Ouwkerk en Van Tilborgh Kochs nationaal-socialisme gelijk aan zijn fascisme: 'Ook uit de drukproeven voor de monografie die Jan Engelman in 1941 over Koch publiceerde, blijkt dat de schilder voor de Duitse inval al met fascistische opvattingen sympathiseerde. Engelman schreef namelijk dat de kunstenaar reeds vijftien jaar lang nationaal-socialist was.' In dit geval lijkt het echter juist om de twee stromingen van elkaar te scheiden. Idem, *Een schilderij centraal*, 12-13.
- 139 Brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, ongedateerd, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.

JOHAN POLET VAN LINKS NAAR RECHTS

- 1 Teeuwisse, *Wezelaar*, 93; Koopmans, *Joh Rädecker*, 111, 152.
- 2 Van Tussenbroek, 'De beeldhouwer Johan Polet', 69.
- 3 Fierens, *L'art hollandais contemporain*, 34.
- 4 Van den Eeckhout, 'Gesprekken met beeldhouwers, 1', 100. Zie ook: Niehaus, 'De beeldhouwer Johan Polet', 372.
- 5 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 312.
- 6 Plasschaert, 'Beeldhouwwerk van Johan Polet', 11; Niehaus, 'De beeldhouwer Johan Polet', 375.
- 7 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 312.
- 8 Niehaus, 'De beeldhouwer Johan Polet', 372.
- 9 Als geciteerd in Koopmans, *Joh Rädecker*, 141.
- 10 Zie voor de economische situatie onder beeldhouwers tijdens het interbellum onder andere Van Burkom, 'Kunstvormgeving in Nederland', 100-102; Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 247-250; anon., 'De beeldende kunst in Holland', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 4 afl. 1 (1 nov. 1938) 1.
- 11 Houtsmuller, *Johan Polet*, 42; Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 313; anon., 'De nieuwe schoonheidscommissie', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 aug. 1924).
- 12 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 312.
- 13 Als geciteerd in Teeuwisse, *Wezelaar*, 21.
- 14 Als geciteerd in Houtsmuller, *Johan Polet*, 11.
- 15 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 197.
- 16 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 194-195.
- 17 Polet, 'Oriëntatie', 65-67.
- 18 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 194. De SKK heeft bestaan van 1928 tot 1934. Artikel 2 van de statuten luidde: 'Zij stelt zich ten doel, de kunstenaars die de verwezenlijking van het socialisme als beginsel aanvaarden, te vereenigen, ten einde de socialistische gedachte in de kunstuitingen van onzen tijd te bevorderen en te streven naar de opheffing van de bestaande scheiding tusschen kunstenaar en maatschappij. Zij stelt zich voorts ten doel, de socialistische arbeidersbeweging te dienen en de geestelijke en stoffelijke belangen harer leden te behartigen.' De Roode-Heijermans, 'De Socialistische Kunstenaarskring', 122.

- 19 Van den Eeckhout, 'Gesprekken met beeldhouwers, III', 118.
- 20 Polet, 'Moderne Hollandsche beeldhouwkunst', 4.
- 21 Anon., 'Monument voor generaal Van Heutsz', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (29 maart 1928).
- 22 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 194.
- 23 Anon., 'Monument F. Domela Nieuwenhuis', *Het Vaderland* (29 aug. 1931).
- 24 A. van der Boom, 'Het monument voor F. Domela Nieuwenhuis', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 sept. 1931).
- 25 H.B. Fortuin, 'Verstopte standbeelden. Verslag van een ontdekkingsstocht', *De Groene Amsterdammer* afl. 3219 (11 feb. 1939) 5.
- 26 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 154-156, 196; Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 191.
- 27 Zo verwoordde Polet het in een naorlogs interview. Herman Hofhuizen, 'Johan Polet', *De Tijd* (31 mei 1958).
- 28 Ibidem.
- 29 Lewin, *Het clandestiene boek*, 38-39.
- 30 Anon., 'Begravenis Erich Wichmann', *Het Vaderland* (4 jan. 1929); Koopmans, *John Rädecker*, 152.
- 31 Johan Polet e.a., 'Na den dood van Erich Wichman', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 jan. 1929); anon., 'Erich Wichman †', *Het Vaderland* (6 jan. 1929). Zie voor een uiteenzetting met de politieke gelaagdheid binnen dit netwerk: Jan Gielkens, 'Zijn ze goed, of zijn ze fout: Erich Wichman, Hendrik Marsman, Arthur Lehning en Joris Ivens', *Historisch Nieuwsblad* jrg. 9 afl. 4 (mei 2000) 44-47.
- 32 Van Burkom en Mulder, *Erich Wichman*, 50, 166 (noot 320); anon., 'Eeretoontelling Erich Wichman', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 maart 1929).
- 33 Vossen, *Vrijvissen in het Vondelpark*, 139-140.
- 34 Lewin, *Het clandestiene boek*, 36-37.
- 35 Ook Otto de Kat meende zich te herinneren dat Polet communist was. Houtsmuller, *Johan Polet*, 56, 114.
- 36 Polet, 'Moderne Hollandsche beeldhouwkunst', 3.
- 37 Koopmans, *John Rädecker*, 152; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 47.
- 38 Pseudoniem van Jean Lenglet.
- 39 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 19; Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 245.
- 40 Enige voorbeelden: Ed. de Nève, 'De kunstenaars en de Olympische Spelen', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 1 afl. 3 (sept. 1935) 96; Gustav Hartung, 'Kurzer Brief ueber die Kunst des Inscenierens an den Diktator', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 1 afl. 7 (mei 1936) 210-213; Jan Engelman, 'De kunst onder het politieke juk', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 2 afl. 10 (okt. 1937) 298-305; Paul Westheim, 'Die Deutsche Tragödie', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 2 afl. 10 (okt. 1937) 327-329; J.H. Hendriks, 'Twee wapens tegen agressie', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 4 afl. 15 (1 juni 1939) 245.
- 41 Braat, 'Onderweg', 9.
- 42 P. [Johan Polet], 'Ter inleiding', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 1 afl. 1 (juni 1935) 2-3.
- 43 Braat, *Hoe wij een nest*, 78. Vgl.: Braat, 'Onderweg', 8-9. Bavelaar schrijft dat het ook tussen Wiessing en De Nève niet goed boterde. Idem, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 254.
- 44 Domela Nieuwenhuis schrijft in zijn memoires: 'Gedragen door het zuiverste idealisme gaf ik mijzelf geheel en wat eenmaal Marat als lijfspreuk aannam: *terar dum prosim* (ik moge ondergaan als ik maar nuttig ben) dat werd ook de leuze mijns levens.' Idem, *Van christen tot anarchist*, 51.
- 45 Braat, *Omkransde hiaten*, 90.
- 46 Braat, 'Onderweg', 9.
- 47 Ibidem. Met betrekking tot de politieke signatuur van de kxk: zie Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 46-50. Volgens Bavelaar lijkt het blad in de vooroorlogse jaren te hebben geschipperd tussen links communistisch en onpartijdig liberaal.
- 48 Braat, *Omkransde hiaten*, 91-92.
- 49 Ibidem, 90.
- 50 Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 32; Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 133-138. Zie voor een beschrijving van de houding en censuur van de Amsterdamse overheid in de jaren dertig: Hofland, 'De Olympiade Onder Dictatuur', 9-17.
- 51 Johan Polet, 'Aan de lezers', *Kroniek van hedendaagsche Kunst en Cultuur* jrg. 2 afl. 1 (nov. 1936) 2-3.
- 52 Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 26.
- 53 Ibidem, 25-26; Van der Wilk, *Ed. de Nève*, 121-124.
- 54 Dit verdrag schreef een passieve houding ten opzichte van de Spaanse strijd voor. Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 26. Zie ook: Moradiellos, 'The British government', 45; Hellema, *Buitenlandse politiek*, 91.

55 Als geciteerd in Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 26.

56 Ibidem, 28.

57 Als geciteerd in ibidem, 29.

58 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 28-29.

59 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 100-101; Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 28. Zie voor De Haas: Frank van den Bogaard, 'Nico de Haas. Van links-revolutionair tot nationaal-socialist', *Jong Holland* jrg. 4 afl. 6 (1988) 16-25.

60 Mulder, 'Ontaard en gezond', 323.

61 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 101.

62 Ibidem, 169-170. Voor een uitgebreide levensbeschrijving van Snijder zie Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996) 155-222.

63 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 170.

64 Notulen ledenvergadering NKB afdeling Amsterdam op 14 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 66. Volgens Polet ontving hij de uitnodiging voor genoemde vergadering op 27 mei. Het lijkt erop dat Polet zich in de datum vergiste: zijn beschrijving van de vergadering was vrijwel identiek aan de beschrijving die Hammacher (*J.F. van Royen*, 167-168) en Mulder (*Kunst in crisis en bezetting*, 161-162) geven, met dit verschil dat de bewuste vergadering volgens Hammacher en Mulder al op 24 mei plaats had.

65 Notulen ledenvergaderingen NKB afdeling Amsterdam op 14 en 22 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 66.

66 Notulen ledenvergadering NKB afdeling Amsterdam op 14 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 66.

67 Ibidem.

68 Ibidem.

69 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 253.

70 Notulen ledenvergaderingen NKB afdeling Amsterdam op 14 aug. en 22 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 66.

71 Notulen ledenvergadering NKB afdeling Amsterdam op 22 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 66.

72 Aantekeningen landelijk NKB-secretaris Theo van Reijn, ongedateerd, RKD, NKB, inv.nr. 41. Volgens Ype Koopmans verdomde Polet het om contributie te betalen. Idem, *John Rådecker*, 152.

73 Brief van Gerrit van der Veen aan Theo van Reijn, gedateerd 23 juli 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41; brief van W.B. IJzerdraat, secretaris

van de NKB afdeling Amsterdam, aan S. Klinkenberg, gedateerd 15 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41; brief van landelijk NKB-secretaris Theo van Reijn aan Polet, gedateerd 3 sept. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41.

74 Brief van landelijk NKB-secretaris Theo van Reijn aan Polet, gedateerd 3 sept. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41. Om deze reden – en niet, zoals Koopmans schrijft, uit wantrouwen – vermeldt het vergaderingsverslag van 7 augustus 1940 dat 'met Polet nog gewacht dient te worden': men kon de regeling niet treffen zonder toestemming van de vergadering en Polet kon dus niet zomaar weer lid worden. Notulen bestuursvergadering van de landelijke NKB op 7 aug. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 63. Vgl.: Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 253.

75 Brief van de NKB aan Polet, gedateerd 10 dec. 1940, RKD, NKB, inv.nr. 41.

76 Van Liempt, *De Oorlog*, 113.

77 Anon., 'Installatie van den Nederl. Kultuurraad', *De Telegraaf* (12 feb. 1942).

78 Anderen, onder wie Bronner, hadden om politieke redenen geweigerd. Verklaring G.A.S. Snijder in proces-verbaal Polet, gedateerd 20 mei 1949, NA, CABR, inv.nr. 107464.

79 Proces-verbaal Polet, gedateerd 20 mei 1949, NA, CABR, inv.nr. 107464.

80 Ibidem.

81 Pam, 'Dirk Hannema', 15; Huig, *H.F. Boot*, 89-91.

82 Als geciteerd in Houtsmuller, *Johan Polet*, 81.

83 Als geciteerd in Venema, *Kunsthandel in Nederland*, 445.

84 Houtsmuller, *Johan Polet*, 82-84; vgl.: Venema, *Kunsthandel in Nederland*, 444-447.

85 Verklaring G.A.S. Snijder in proces-verbaal Polet, gedateerd 20 mei 1949, NA, CABR, inv.nr. 107464.

86 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 200.

87 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 279.

88 Anon., 'Pro Memorie', *De Vrije Kunstenaar* (maart 1944) 8; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 137, 394. De in maart 1942 ingestelde Raad van Advies voor Opdrachten aan Beeldend Kunstenaars voor de Gebonden Kunsten ging in december van dat jaar op in de Nieuwe Raad van Advies. Deze bestond onder andere uit de afdeling Beeldhouwkunst, waarin Polet zitting had.

89 Rapport van correspondent J.R. Schiltmeijer over de week 8-13 feb. 1943 voor het waarnemend hoofd van de Voorlichtings-

dienst, gedateerd 13 feb. 1943, NIOD, Cultuurkamer, inv.nr. 22jj.

90 Proces-verbaal Polet, gedateerd 20 mei 1949, NA, CABR, inv.nr. 107464.

91 De vriend in kwestie was de vader van beeldhouwer Ek van Zanten. Als geciteerd in Houtsmuller, *Johan Polet*, 91, 113 (noot 77), 118 (noot 54). Polets door de Bijzondere Rechtspleging aangelegde dossier vermeldt evenmin een anti-joodse houding.

92 Als geciteerd in Koopmans, *John Rådecker*, 235.

93 Zie ook: Van Berkel, 'Tobie Goedewaagen', 35.

94 Proces-verbaal Polet, gedateerd 20 mei 1949, NA, CABR, inv.nr. 107464.

95 Arnoldussen en Renders, *Jong in de jaren dertig*, 106.

96 De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 279.

97 Fiche 'Polet. Illegale activiteit' uit de cartotheek van Loe de Jong, te vinden op het NIOD. De Vries verklaarde dit aan de Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 31 juli 1945.

98 Carasso, 'Beelden, beeldhouwers en bezettingstijd', 48. Zie de vele opzgebrieven in het NKB-archief. RKB, NKB, inv.nr. 44.

99 Onderzoek heeft aangetoond dat dit te danken was aan de sterke binding met de afdeling, aldus historicus Dedalo Carasso. Idem, 'Beelden, beeldhouwers en bezettingstijd', 48.

100 Leo Braat weet dit hogere percentage aan vicevoorzitter Havermans, die per brief zou hebben geadviseerd te tekenen omdat de situatie te gevaarlijk werd. Tilanus, *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 165 (noot 121); Braat, *Omkrante hiaten*, 117.

101 Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 254-255. De vereniging zou niet meer exposeren tijdens de oorlog.

102 Houtsmuller, *Johan Polet*, 84-85; Venema, *Kunsthandel in Nederland*, 558.

103 Houtsmuller vond in de woning van Polet veel afbeeldingen van de oude Griekse beeldhouwkunst en van werk van Breker. Idem, *Johan Polet*, 91, 118.

104 Visser was chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van okw in de periode 1925-1939. Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 49, 53, 71.

105 *De scheppende wil* was een geschenk van de gemeente Amsterdam aan Museum Boijmans ter gelegenheid van de opening van het nieuwe museumgebouw in 1935.

106 Fr. Hannema, 'Nieuwe beeldhouwwerken

van Johan Polet', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1942).

107 Ibidem.

108 Nico de Haas, 'De scheppende wil. Nieuw werk van Johan Polet', *Hamer* jrg. 3 afl. 12 (sept. 1943) 26-29, aldaar 27.

109 Ibidem.

110 Houtsmuller, *Johan Polet*, 86.

111 Brief van Nico de Haas aan M.M. Rost van Tonningen, gedateerd 11 aug. 1943, NA, CABR, inv.nr. 107464.

112 Nico de Haas, 'Johan Polet of de bezinning op levenseenheid', *Groot Nederland* jrg. 41 (aug. 1943) 49-58, aldaar 58.

113 Anon., 'Beeldhouwer Polet als arbeider naar Duitsland?', *De Vrije Kunstenaar* (aug. 1943) z.p.

114 Houtsmuller, *Johan Polet*, 84.

115 Polet voerde deze opdracht overigens niet uit. Koopmans, *Muurvast & gebeiteld*, 256; Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 119.

116 *De Vrije Kunstenaar* noemt Polet in totaal acht keer. Ter vergelijking: Pyke Koch en Henri van de Velde worden in het geheel niet genoemd (Van de Veldes Belgische naamgenoot, de architect, wel een keer), Bart Peizel twee keer en Arnout Colnot zes keer. Braat ed., *De Vrije Kunstenaar*, 236-241 (namenregister).

117 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 27 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18; Koopmans, *John Rådecker*, 235.

118 Als geciteerd in ibidem, 235.

119 Anon., 'Een monument voor de tachtigers?', *De Vrije Kunstenaar* (aug. 1943) z.p.

120 Crito [pseud. Th. de Vries], 'Groot-Nederland onder piratenvlag', *De Vrije Kunstenaar* (okt. 1943) z.p.

121 Anon., 'Wij en de politiek', *De Vrije Kunstenaar* (15 jan. 1945) 1-2, aldaar 1.

122 Brandaris [pseud. Leo Braat], 'Brandarisbrief', *De Vrije Kunstenaar* (aug. 1944) 3.

123 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 27 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

124 Brandaris [pseud. Leo Braat], 'Brandarisbrief', *De Vrije Kunstenaar* (aug. 1944) 3.

125 Teeuwisse, *Wezelaar*, 129-130; Braat, *Uit de werkplaatsen*, 44-52.

BESCHOUWING

1 Bell-Villada, 'The idea of art for art's sake', 423-428.

2 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 57.

3 Zie hiervoor diverse krantenartikelen uit de

betreffende periode die het begrip noemen, te vinden via de digitale krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek (KB): <http://kranten.kb.nl>.

4 Zie ook Donkersloot, 'Kunst en kunstenaars', 510.

5 Van Lier, *Carel van Lier*, 101.

6 Koch, 'Pyke Koch', 13-14.

7 Anon., 'Wij en de politiek', *De Vrije Kunstenaar* (15 jan. 1945) 1. Het conceptartikel bevindt zich in het archief van de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, wat erop wijst dat de auteur van het stuk uit die kringen afkomstig was. IISG, Fed., inv.nr. 64a.

8 Zie bijvoorbeeld: anon., 'Brandarisbrief', *De Vrije Kunstenaar* afl. 2 (juni 1942) 6-7, aldaar 7.

9 Braat ed., *De Vrije Kunstenaar*, vii.

10 Zie bijvoorbeeld: anon., 'Rat & co.', *De Vrije Kunstenaar* (jan. 1944) z.p.

11 Mulder, "'Traditie en beschaving'", 48.

12 Koopmans, 'Realisme in Nederland', 13.

13 Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 62-63.

14 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 139.

II HERINNERING

3 DE ZUIVERING VAN HET VELD

INLEIDING

1 Zie bijvoorbeeld: In 't Veld, *De ereraden*, 85-90; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 99-103; Groen, *Fout en niet goed*, 583-587; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 388.

2 In 't Veld, *De ereraden*, 86.

3 Langfeld, "'Hitler hield niet van groene luchten'", 45.

'ZUIVERINGS-TUMULT'

1 Toonder, 'Voor het voetlicht', 3.

2 Groen, *Fout en niet goed*, 579-580; Leeftang, *Verboden voor Joden*, 18-19.

3 Van der Veen, 'Theaterbezoek tijdens de bezetting', 14, 29, 35.

4 Anon., 'Gilde-tooneel bij het tooneel', *De Vrije Kunstenaar* afl. 1 (mei 1942).

5 Toonder, 'Voor het voetlicht', 9.

6 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 2 oktober 1945, NA, *Ereraden v.d. Kunst*, inv.nr. 18.

7 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 17.

8 Het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het

Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, het Besluit Buitengewone Rechtspleging en het Bijzonder Gratie-adviesbesluit, alle vier getekend door de koningin op 22 december 1943, en ten slotte het Tribunaalbesluit, dat bij koninklijk besluit van 17 september 1944 werd vastgesteld. Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 26-41.

9 Ibidem, 27, 30.

10 Als geciteerd in Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 44.

11 Ibidem.

12 Ibidem, 44-45. De Tribunaalrechtspraak vertoonde echter wel strafrechtelijke kenmerken. Belinfante schrijft: 'In zijn wezen is de tribunaalrechtspraak strafrechtspraak en niet anders.' Idem, *In plaats van bijltesdag*, 586.

13 Volgens de statistieken van het Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging (DGBR). Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 171.

14 Ibidem, 46-47, 110; In 't Veld, *De ereraden*, 19-36.

15 In 't Veld, *De ereraden*, 20.

16 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 17-19, 43-46.

17 In 't Veld, *De ereraden*, 31, 84; Samama, *Nederlandse muziek*, 199.

18 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 52-53, 100.

19 Anon., 'Ereraden voor kunstenaars', *Het Vrije Volk* (14 juni 1945); anon., 'Openbare berisping voor Cultuurkamer-leden', *De Waarheid* (30 juni 1945).

20 Als geciteerd in In 't Veld, *De ereraden*, 34.

21 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 11 juli 1945, NA, *Ereraden v.d. Kunst*, inv.nr. 18; In 't Veld, *De ereraden*, 52-53. In hun openbare verklaring hadden de verenigde ereraden nog gesteld dat wie enkel zijn beroep in het openbaar had uitgeoefend, niet werd bestraft. De Eerraad voor de Beeldende Kunsten stelde kunstenaars die aan verenigingstentoonstellingen hadden meegedaan echter wel strafbaar en deed daarmee, in de woorden van In 't Veld, 'een stapje terug in de richting van een iets strenger beleid'. Idem, *De ereraden*, 34-35, 53.

22 Notulen bijeenkomst Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 6 sept. 1945, NA, *Ereraden v.d. Kunst*, inv.nr. 18.

23 In 't Veld, *De ereraden*, 111.

24 Ibidem, 53-54, 58.

25 Zie noot 1 van dit hoofdstuk.

- 26 In 't Veld, *De ereraden*, 86, 94.
 27 Ibidem, 91.
 28 Ibidem, 91-105.
 29 Ibidem, 86, 103-104; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 110.
 30 Verslag van de vergadering van de Centrale Ereraad op 7 sept. 1946; als geciteerd in In 't Veld, *De ereraden*, 106-107. In de noot noemt In 't Veld als datum abusievelijk 7 sept. 1945. In de hoofdtekst noemt hij de juiste datum, 7 sept. 1946.
 31 Volgens de stand van januari 1949.
 32 In 't Veld, *De ereraden*, 111-112.
 33 Artikel 1 van het wetsontwerp, vierde lid; als geciteerd in In 't Veld, *De ereraden*, 104.
 34 Ibidem, 109-116.
 35 Anon., 'Zuiverings-Tumult', *De Vrije Kunstenaar* (11 aug. 1945).
 36 Blom, 't Hart en Schöffner, *De affaire Menten* I, 191.
 37 Ibidem, I, 191-195; Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 148.
 38 Anon., 'Zuiverings-Tumult', *De Vrije Kunstenaar* (11 aug. 1945).
 39 In 't Veld, *De ereraden*, 90.

TWEE KUNSTENAARSFEDERATIES EN DE NASLEEP VAN DE OORLOG

- 1 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 22-25.
 2 Ibidem, 73.
 3 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 279.
 4 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 23-24. Zie ook Arian, *Zoeken & scheuren*, 384-385.
 5 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 24, 45.
 6 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 279; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 25-41.
 7 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 22-23; anon., brochure *Het woord is aan de Federatie!*, ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64a.
 8 Notulen vergadering Federatie op 26 okt. 1945, IISG, Fed., inv.nr. 64a.
 9 Anon., brochure *Het woord is aan de Federatie!*, ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64a.
 10 Notulen vergadering Federatie op 26 okt. 1945, IISG, Fed., inv.nr. 64a.
 11 Anon., verslag 'De Nederlandsche Federatie van Beroepsverenigingen van kunstenaars', ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64a.

- 12 Anon., brochure *Het woord is aan de Federatie!*, ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64a.
 13 Anon., 'Beschouwingen over het vraagstuk van de opbouw en organisatie van het Nederlandse kunstleven', jan.-juni 1943, SaA, SaK, inv.nr. 464; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 25.
 14 Anon., 'Beschouwingen', jan.-juni 1943, SaA, SaK, inv.nr. 464, f. 5; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 35.
 15 Anon., 'Beschouwingen', jan.-juni 1943, SaA, SaK, inv.nr. 464, f. 5.
 16 Van den Burg en Kassies spreken van 29 pagina's in *Kunstenaars van Nederland!*, 29. Het hier aangehaalde document uit het Stadsarchief Amsterdam bevat echter 28 pagina's.
 17 Anon., document 'Rijksbemoeiing kunsten en wetenschappen', ongedateerd, SaA, SaK, toegangsnr. 5192, inv.nr. 464, f. 1.
 18 Ibidem.
 19 Anon., 'Beschouwingen', jan.-juni 1943, SaA, SaK, inv.nr. 464, f. 4.
 20 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 77. Over Ab de Roos is weinig informatie voorhanden. De website van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden omschrijft hem als 'prominent socialistisch volksonderwijsman'. Hij was onder meer lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland van 1938-1941, wethouder van onderwijs, jeugdzorg, sport en kunstzaken van de gemeente Amsterdam van 1945-1962 en Eerste Kamerlid namens de PvdA van 1956-1962. Zie www.parlementairdocumentatiecentrum.nl, website bezocht op 21 april 2013.
 21 Anon., document 'Oproep aan de Nederlandsche beeldende kunstenaars', ongedateerd, IISG, Fed., inv.nr. 64.
 22 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 70.
 23 Ibidem, 78.
 24 *Kunst in vrijheid*, z.p.
 25 Anon., 'Beschouwingen', jan.-juni 1943, SaA, SaK, inv.nr. 464, f. 27.
 26 Anon., *Manifest*, 7-8; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 104-105.
 27 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 104.
 28 Anon., 'Een teer punt', *Mededelingen Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars* jrg. 1 afl. 1 (maart 1946) 4.
 29 Tijdens een vergadering van de Ereraad voor de Beeldende Kunsten stelde Donkersloot wel dat de scheiding tussen zuivering en Federatie

'in de praktijk [...] niet te allen tijde volledig doorvoerbaar [zal] zijn'. Als geciteerd in In 't Veld, *De ereraden*, 28.

30 Anon., *Manifest*, 5.

31 Zie bijvoorbeeld: anon., *Waarom 'Tosca' verboden werd! Brochure van de Vereeniging van Vrienden van de Opera* (z.p. (Amsterdam) z.j. (1945)) 10.

32 Memorandum van het Federatiebestuur, ongedateerd (1949), IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 4. Dat gold volgens het bestuur ook voor het Militair Gezag.

33 Van den Burg en Kassies noemen Bernet Kempers een 'man met een onbesmet verleden'. Idem, *Kunstenars van Nederland!*, 120.

34 Ibidem, 98, 120-121.

35 Ibidem, 123.

36 Ibidem, 184-206.

37 Ibidem, 265.

38 Ibidem, 175-181; handelingen gemeenteraad Den Haag van 18 juli 1949, IISG, Fed., inv.nr. 425, p. 535-544.

39 Bank, *Opkomst en ondergang*, 260.

40 Bleijleve e.a. ed., *Kunst en beweging*, passim; Van den Burg en Kassies, *Kunstenars van Nederland!*, 259-266. Vgl.: Van Berkel,

Dr. Tobie Goedewaagen, 388, 390. Van Berkel legt mijns inziens te veel nadruk op de breuk tussen Federatie en overheid kort na de oorlog en op het 'dode punt' waarop de Federatie zich op dat moment bevond. De Federatie hervond zichzelf en bleef, al dan niet in de vorm van persoonlijk lobbyisme door figuren als Sandberg en Donkersloot, in gesprek met de overheid. Dit beschrijven Van den Burg en Kassies in hun analyse van de eerste levensjaren van de Federatie. Idem, *Kunstenars van Nederland!*, 169-171, 256-266.

41 Van den Burg en Kassies, *Kunstenars van Nederland!*, 89; Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 389-390.

42 Max Nord wees er in 1945 al op dat er overeenkomsten waren tussen de doelstellingen van de Kultuurkamer en de Federatie, zij het dat de laatste zich daarbij beriep op een heel andere politieke ideologie. Idem, 'De Kultuurkamer en haar moraal', 119-122.

43 Van den Burg en Kassies, *Kunstenars van Nederland!*, 35-37.

44 'Onder druk van het bestuur van de Federatie kwam de Minister van O.K. en W. met een koninklijk besluit, inhoudende de tot standkoming van een voorlopige Raad voor de Kunst', schrijft de NKV in haar jaarverslag over

1947. Verslag van J.W. Havermans (secretaris), gedateerd april 1948, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 837, f. 2. Zie ook: Van den Burg en Kassies, *Kunstenars van Nederland!*, 169-171.

45 Pots, *Cultuur, koningen, democraten*, 259, 280; Bleijleve e.a. ed., *Kunst en beweging*, 13.

46 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 367-368. Pots schrijft dat de Voorlopige Raad voor de Kunst geen 'kind van de Federatie' was geworden. Anderzijds zegt hij dat het lijntje tussen de 'Amsterdamse', 'linkse' Federatie en het regeringscentrum niet brak: 'In de 38 leden tellende Raad kwamen "toch nog" zestien medestanders van de Federatie, en Sandberg werd plaatsvervangend voorzitter.' Idem, *Cultuur, koningen en democraten*, 259. Zie ook Van den Burg en Kassies, *Kunstenars van Nederland!*, 169-171.

47 Pots, *Cultuur, koningen en democraten*, 263.

48 In januari 1946 hervatte de oude Federatie haar werkzaamheden. Brief J.F. van Deene en J. Haver Droeze aan 'Hoogedelachtbare Heer' [burgemeester van Amsterdam Feike de Boer], gedateerd 28 jan. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 452; verslag bespreking Federatie op 30 okt. 1952, IISG, Fed., inv.nr. 8a.

49 Anon., 'Uit Den Haag', *Onze Tolk* afl. 1 (feb. 1958) 3-4, aldaar 4.

50 A.M. Hammacher, nota 'inlichtingen i.z. stichting Hofland Fürst i.v.m. tentoonstelling', gedateerd 6 dec. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.

51 Lijst 'Federatie van beeldende kunstenaars', gedateerd 6 feb. 1951, SaA, SaKa, inv.nr. 9. Willem Sandberg stelde een rapport op waarin hij schildersvereniging De Brug onder de loep nam. Voor de oorlog had de vereniging circa 40 leden, in 1949 circa 21. 'Deze geringe kwantiteit zou geen bezwaar zijn indien, hetzij de kwaliteit bijzonder, hetzij het kunstzinnig streven belangwekkend waren. [...] De kwaliteit is zeer veel lager dan vóór de oorlog, daar de beste kunstenaars bedankt hebben en de nieuwe leden meestal onbetekenend zijn,' schreef Sandberg. Ongedateerd (ca. 1949), SMA, inv.nr. 1662.

52 Brief Van Deene en Haver Droeze, gedateerd 28 jan. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 452.

53 Jan Tebben, 'Voetreis door het land der Perzen', *Het Onafhankelijk Schetsblad* afl. 8 (sept. 1949) 118-125, aldaar 119.

54 Anon., 'Een laatste steekspel tussen Bart Peizel en de Kring 't Gooi', *De Gooi* (9 juli 1949).

55 Verhoor H. IJkelenslam door de Ereiraad

voor de Beeldende Kunsten op 18 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

56 Verhoor Bart Peizel door de Eraaraad voor de Beeldende Kunsten op 18 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

57 Anon., 'Communistische penetratie in de kunstwereld', *De Gooi* (18 juni 1949).

58 Zie ook Kossmann, *Familiearchief*, 87-88.

59 Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001); Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990); Hinke Piersma ed., *Mensenheugenis* (Amsterdam 2001).

60 Anon., 'Communistische penetratie in de kunstwereld', *De Gooi* (18 juni 1949).

61 Ibidem. Ook het *Twentsch dagblad Tubantia* publiceerde het stuk. Anon., 'Communistische penetratie in de kunstwereld', *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche Courant en Vrije Twentsche Courant* (8 juli 1949).

62 Anon., 'Een laatste steekspel tussen Bart Peizel en de kring 't Gooi', *De Gooi* (9 juli 1949).

63 Pikkemaat, *Dagblad De Gooi- en Eemlander*, passim. De naamsverandering werd enkele jaren na de herverschijsning alsnog opgelegd door de Commissie voor de Perszuivering. In 1947 kondigde de regering de Wet Noodvoorziening Perswezen af, die de commissie de bevoegdheid gaf om 'het gebruik te verbieden van de naam van een persorgaan, dat zich tijdens de bezetting had misdragen'. In 1950 moest de krant haar naam alweer veranderen omdat de rechter de nieuwe naam te veel op de oude vond lijken. Zij noemde zich vervolgens *Het Gooi en Ommeland*. In 1956 werd het naamsverbod opgeheven.

64 Anon., 'Bedenkelijk verzet', *Haags Dagblad* (23 juli 1949); handelingen gemeenteraad Den Haag van 18 juli 1949, IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 539.

65 Memorandum van het Federatiebestuur, ongedateerd (1949), IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 1-4.

66 Handelingen gemeenteraad Den Haag van 18 juli 1949, IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 542.

67 Ibidem, f. 535-544; brief van het Federatiebestuur aan de leden van de Haagse gemeenteraad, ongedateerd (1949), IISG, Fed., inv.nr. 425; memorandum van het Federatiebestuur, ongedateerd (1949), IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 1-4.

68 Memorandum van het Federatiebestuur, ongedateerd (1949), IISG, Fed., inv.nr. 425, f. 1-4

en diverse begeleidende brieven, gedateerd aug. 1949, IISG, Fed., inv.nr. 425.

69 Bleijleve e.a. ed., *Kunst en beweging*, 15.

70 Brief van de Federatie aan H.M. de Koningin der Nederlanden, gedateerd 25 juni 1948, IISG, Fed., inv.nr. 21; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 261-262.

71 Het schrijven is gericht aan de secretaresse van Wilhelmina, J.C.M.M. Geldens. Brief gedateerd 3 aug. 1949, IISG, Fed., inv.nr. 425.

72 Aldus Nico Vroom, chef Kunsten op het ministerie van OKW. Idem, overzicht 'Moderne beeldende kunsten in Nederland', gedateerd 8 juni 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 587, f. 3.

73 Anon., 'Honneurs aux dames en sluimerende heren', *Algemeen Handelsblad* (24 feb. 1949). *Honneur aux dames* was de titel van de expositie van de kunstenaressen.

74 *Nationale tentoonstelling 5 mei*, z.p.

75 Ibidem.

76 Ledenlijst van de Nederlandse Vereniging van Kunstschilders, gedateerd 7 juli 1954, SMA, inv.nr. 1662, f. 1-13; *Nationale tentoonstelling 5 mei*, passim.

77 Telegram van de Nederlandse Federatie van Beeldende Kunstenaarsverenigingen, gedateerd 23 mei 1955, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 861.

78 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 nov. 1958, Arti, geen inv.nr.

79 Ibidem.

80 Ibidem; Walraven, "'Een boei in de maastroom'", 65; notulen vergadering van de bij de Federatie aangesloten Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars (BBK) op 19 dec. 1958, IISG, Fed., inv.nr. 235.

81 In de woorden van Arti's tweede voorzitter Geurt Brinkgreve. Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 nov. 1958, Arti, geen inv.nr.

82 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 26 nov. 1958, Arti, geen inv.nr.

83 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 256-266.

84 Ibidem, 257. Vgl.: Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 388, 390.

VRIJHEID EN ZUIVERHEID IN HET STEDELIJK MUSEUM

1 Notities Willem Sandberg, ongedateerd (1948), SMA, inv.nr. 1336.

2 In de woorden van Paul Citroen: 'Er is in de hele wereld geen man, die zoveel voor de heden-

- daagse kunst heeft gedaan en doet als Sandberg.' Zoals overgeleverd door Johan Bendien in brief aan Sandberg, gedateerd 18 jan. 1960, SMA, inv.nr. 2701.
- 3 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaren van Nederland!*, 178, 247-251; diverse lijsten, variërende data, SMA, inv.nrs. 2683, 2684 en 2686.
- 4 Aantekening op lijst met nevenfuncties Sandberg, ongedateerd, SMA, inv.nr. 2683.
- 5 Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 68-72. De poster moest opnieuw worden gemaakt van de bezetter, ditmaal zonder het woord 'moffen'.
- 6 Sandberg was nauw betrokken bij de voorbereiding, maar niet aanwezig bij de aanslag zelf. Arian, *Zoeken en scheuren*, 407-418. Een interessant herinneringspolitiek gegeven is dat het Wikipedia-lemma 'Aanslag op het Amsterdams Bevolkingsregister 1943' Willem Beck en Kees Honig als enige overlevende plegers noemt, terwijl Sandbergs naam ontbreekt op deze website. In veel andere (internet)bronnen wordt Sandberg als enige overlevende genoemd. Max Arian geeft in zijn biografie van Sandberg een mogelijke verklaring voor deze discrepantie. Beck en Honig vertelden Arian in 1995 dat zij niet blij waren met de wijze waarop Sandberg de aanslag na de oorlog had 'geclaimd'. Arian, *Zoeken en scheuren*, 413-416; <http://nl.wikipedia.org/wiki/Aanslag-op-het-Amsterdams-bevolkingsregister-1943>. Website bezocht op 2 okt. 2013.
- 7 Charles Eyck, 'Nog een open brief aan Sandberg', *Elseviers Weekblad* (26 dec. 1959) 3; Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 72 (noot 76).
- 8 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 282.
- 9 Pouls e.a., *Charles Eyck*, 103; Van Vree, 'Oorlog en herinnering', 29-31.
- 10 Pouls e.a., *Charles Eyck*, 204.
- 11 Brief van Rietveld aan Sandberg, gedateerd 30 dec. 1959, SMA, inv.nr. 2701. *Vrij Nederland* schrijft: 'Jongere kunstenaars spreken sinds lang met verachting over het werk van Eyck.' Janus [pseud. Matthieu Smets], 'Uit het zakboek van een twijfelaar', *Vrij Nederland* (9 jan. 1960).
- 12 Brief Sandberg aan de Brandstoffencommissie Delft, gedateerd 12 nov. 1945, SMA, inv.nr. 1274; brief Sandberg aan de Brandstoffencommissie Amsterdam, gedateerd 26 nov. 1945, SMA, inv.nr. 1274.
- 13 Brief Sandberg aan Hendrik Jan Reinink, gedateerd 19 dec. 1957, SMA, inv.nr. 2694.
- 14 Diverse verklaringen van Sandberg, SMA, inv.nrs. 1274 en 1274.01.
- 15 Verklaring Sandberg, gedateerd 25 okt. 1945, SMA, inv.nr. 1274.
- 16 Brief Sandberg aan de chef van de Centrale Vreemdelingendienst te Den Haag, gedateerd 16 jan. 1947, SMA, inv.nr. 1274.
- 17 Reisrapport Sandberg, gedateerd 29 juni 1949, SaA, SaKa, inv.nr. 6.
- 18 Langfeld, 'Vier kunsthandelaars', 130-135.
- 19 Brief Tannenbaum aan Sandberg, gedateerd 24 okt. 1948, SMA, inv.nr. 2682.
- 20 Ibidem.
- 21 Arian, *Zoeken & scheuren*, 147-161.
- 22 Anon., 'Derde weg', *Het Vaderland* (28 april 1955); anon., 'Onder valse vlag. Museum Fodor en het verzet', *Het Parool* (3 nov. 1954); anon., folder aangaande de 'heersende toestanden in de kringen der beeldende kunstenaars', ongedateerd (ca. 1949), NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 30, f. 1.
- 23 Zo was Sandberg bevriend met de communistische ontwerper en architect Mart Stam en ging hij als bestuurder van de Federatie intensief om met de communisten in de top van de organisatie. Arian, *Zoeken & scheuren*, 212-217; Rorink, 'Sandberg', 130; Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, 9-11; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaren van Nederland!*, 178.
- 24 Sandberg noteerde dit op een brief van Vredesbeweging De Derde Weg van 4 okt. 1951. SMA, inv.nr. 2687.
- 25 Rorink, 'Sandberg', 130.
- 26 Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 73.
- 27 Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, 110.
- 28 Willem Sandberg, advies aan wethouder De Roos betreffende de op het Stedelijk Museum geuite kritiek, gedateerd 28 maart 1947, SaA, SaK, inv.nr. 477, f. 2; Sandberg en Jaffé, *Kunst van heden*, z.p.
- 29 Rorink, 'Sandberg', 131-132; Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, 48, 51.
- 30 Als geciteerd in Max Arian, 'De Sandbergmythe. De legendarische museumdirecteur', *De Groene Amsterdammer* jrg. 128 (3 dec. 2004).
- 31 Caroline Roodenburg-Schadd stelt dat de rol van Sandberg op dit punt over- en die van Röell onderbelicht is. Idem, *Expressie en ordening*, 58, 62.
- 32 Arian, *Zoeken & scheuren*, 282.
- 33 Anon., notitie 'Bedelbrieven Surrealisten', ongedateerd (1938), SMA, inv.nr. 3039.

- 34 Brief van Jan Boissevain aan tentoonstellingscommissie Abstracte Kunst, gedateerd 24 jan. 1938, SMA, inv.nr. 3037.
- 35 Brief van S.H. van Geuns aan tentoonstellingscommissie Abstracte Kunst, gedateerd 27 jan. 1938, SMA, inv.nr. 3037.
- 36 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit* 1, 90.
- 37 Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, 109.
- 38 Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 75-76.
- 39 Als geciteerd in Roodenburg-Schadd, *Expressie en ordening*, 76.
- 40 Willem Sandberg, rapport over de verdeling van de bovenzalen van het Stedelijk Museum, gedateerd 5 nov. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 461, f. 1.
- 41 Ibidem, f. 2-4.
- 42 W. Sandberg, reisverslag Denemarken, Zweden en Zwitserland, gedateerd 22 sept. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 460.
- 43 Notulen vergadering Commissie van Bijstand in het Beheer der Zaken van Kunst op 10 april 1947, SaA, SaK, inv.nr. 471, f. 2.
- 44 Willem Sandberg, jaarverslag Stedelijk Museum 1945, gedateerd 17 maart 1947, SaA, SaK, inv.nr. 447, f. 1.
- 45 Ibidem, f. 3-4. *Kunst in het harnas* was een herdenkingstentoonstelling van kunstenaars die zeer hadden geleden of waren omgekomen tijdens de oorlog. Jongert, 'Tentoonstellingen', 37. *De Vrije Katheder* toonde werk van Charles Eyck, Charles Roelofs, Charley Toorop, John Rädecker en Hendrik Chabot.
- 46 De expositie vond plaats van 24 november 1945 tot 6 januari 1946. Willem Sandberg, jaarverslag Stedelijk Museum 1945, gedateerd 17 maart 1947, SaA, SaK, inv.nr. 447, f. 4.
- 47 Rorink, 'Sandberg', 128.
- 48 Als geciteerd in ibidem, 144.
- 49 Rorink vermeldt dat Sandbergs felste tegenstanders de raadsleden mevrouw A.M. Luns (KVP) en R.Th.J. le Cavalier (vvd) waren. Idem, 'Sandberg', 143. Paul Kempers spreekt in dat verband alleen van de 'conservatieve fracties' KVP en ARP. Idem, *Binnen was buiten*, 143-144.
- 50 Notulen raadsvergadering op 23 april 1947, kopie uit het *Amsterdams Gemeentebled* afd. 2, SaA, SaK, inv.nr. 450, p. 247.
- 51 Rorink, 'Sandberg', 150.
- 52 Ibidem, 149.
- 53 Ibidem, 156.
- 54 Ibidem, 140-142.
- 55 A.M. Hammacher, 'Museum, kunstorganisaties, tentoonstellingen', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 juni 1947).
- 56 In 1940 werd de titel *Kroniek van hedendaagse Kunst en Cultuur* gewijzigd in *Kroniek van Kunst en Cultuur*.
- 57 Anon., 'Georges Braque', *Kroniek van Kunst en Cultuur* jrg. 7 afl. 2 (1 dec. 1945) 62.
- 58 Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uiter ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 20. De naam Vrij Beelden ontstond in 1947.
- 59 Blotkamp en Koopmans ed., *Magie en zake-lijkheid*, 115.
- 60 Brouwer en Stokvis, 'De kunstenaarsgroep Vrij Beelden', 133.
- 61 Als geciteerd in Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uiter ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 108.
- 62 Petersen en Brattinga, *Sandberg*, 126; Stokvis, *Cobra*, 175.
- 63 Stokvis, *Cobra*, 164-172.
- 64 Ibidem, 176, 188.
- 65 Zij exposeerden in de Amsterdamse galerie Santee Landweer.
- 66 Stokvis, *Cobra*, 175.
- 67 Ibidem, 201 (noot 277).
- 68 Constant, 'Manifest', z.p.
- 69 Brief van A. de Jong aan Sandberg, gedateerd 15 juni 1946, SMA, inv.nr. 3242.
- 70 Commissie der Verenigingen (vertegenwoordiging van de kunstenaarsverenigingen Arti et Amicitiae, Sint Lucas, De Onafhankelijken, De Brug en de Maatschappij Rembrandt en onderdeel van de oude Federatie), verweer tegen buitensluiting uit het Stedelijk Museum, ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 48, f. 1r.
- 71 Commissie der Verenigingen, memorandum 'waaruit zal blijken welke misstanden in het Amsterdamse kunstleven op het oogmerk heerschen', ongedateerd (sept. 1946), SaA, SaK, inv.nr. 450.
- 72 Anon., 'Stedelijk Museum te Amsterdam. De Onafhankelijken', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 juni 1927).
- 73 Kempers, *Binnen was buiten*, 141-142.
- 74 Luns, *Holland schildert*, 362. David Röell verklaarde in 1947 dat 'als jonge kunstenaars hun werken bekroond zagen, zij uit de verenigingen traden en bij den kunsthandel gingen exposeren'. Notulen vergadering Commissie van Bijstand in het Beheer der Zaken van Kunst op 10 april 1947, SaA, SaK, inv.nr. 472, f. 5. Zie ook: Gubbels, *Passie of professie*, 21-23.
- 75 De tentoonstellingen van Sint Lucas, De

Brug en de Maatschappij Rembrandt worden expliciet genoemd door Baard.

76 Notulen vergadering Commissie van Bijstand in het Beheer der Zaken van Kunst op 10 april 1947, SaA, SaK, inv.nr. 472, f. 5; Rorink, 'Sandberg', 139. Volgens Willem Sandberg moest deze disclaimer van Röell ook op de verenigingsaffiches worden geplaatst. Nota van chef afdeling Kunsten van het ministerie van okw Nico Vroom aan de minister, gedateerd 7 dec. 1949, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 30.

77 Rorink, 'Sandberg', 139.

78 Willem Sandberg, advies aan wethouder De Roos betreffende de op het Stedelijk Museum geuite kritiek, gedateerd 28 maart 1947, SaA, SaK, inv.nr. 477, f. 2.

79 Ibidem, f. 3.

80 Van Kroonenburg-De Kousemaeker en Haase, 'De rol van Sandberg', 82; Commissie der Verenigingen, memorandum 'waaruit zal blijken welke misstanden in het Amsterdamse kunstleven op het oogenblik heerschen', ongedateerd (sept. 1946), SaA, SaK, inv.nr. 450.

81 Caroline Roodenburg-Schadd vindt het niet vreemd dat de verenigingen dat zo zagen. 'Gewoonterecht is een erkend juridisch begrip,' zegt ze. Kempers, *Binnen was buiten*, 142. Volgens Paul Kempers is nooit bewezen dat er sprake was van een recht. 'Uiteindelijk viel het gebruik door de verenigingen niet anders op te vatten als een gunst,' schrijft hij. Kempers, *Binnen was buiten*, 145.

82 Commissie der Verenigingen, memorandum, ongedateerd (sept. 1946), SaA, SaK, inv.nr. 450.

83 Willem Sandberg, conceptbrief aan wethouder De Roos, ongedateerd (1950), SMA, inv.nr. 1662, f. 2.

84 Ibidem, f. 3.

85 Rorink, 'Sandberg', 146.

86 Sandbergs verklaring voor het wegblijven van het publiek is geloofwaardiger. Dit kwam niet door de locatie, meende hij, maar omdat 'het getoende niet trok'. Brief Willem Sandberg aan de wethouder voor de Kunstzaken, gedateerd 21 okt. 1954, SMA, inv.nr. 794.

87 Aldus Arti-secretaris Kees Heynsius. Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 23 sept. 1948, Arti, geen inv.nr.

88 Brief van J. Haver Drooze, secretaris van de oude Federatie, aan wethouder De Roos, ongedateerd (1950), SaA, SaKa, inv.nr. 11.

89 *Amsterdamse schilders van nu '50*, z.p.; jaarverslag Arti et Amicitiae 1950, Arti, geen inv.nr., p. 7-8; brief van de voorzitter van De Brug aan B en W van Amsterdam, gedateerd 25 april 1950, SaA, SaKa, inv.nr. 11; brief van de secretaris van Sint Lucas aan B en W van Amsterdam, gedateerd 14 maart 1950, SaA, SaKa, inv.nr. 11.

90 Bestuur van Sint Lucas, document 'Vereniging Sint Lucas' gericht aan de leden, ongedateerd (1948), SaA, SaK, inv.nr. 460.

91 Ibidem. Op dat moment hadden deze fracties nog een meerderheid in de raad.

92 Ibidem.

93 Zo exposeerde Sint Lucas rond de jaarwisseling van 1952/1953 een jaar later opnieuw in het Stedelijk Museum. Correspondentie tussen Sint Lucas en stadhuis en tussen Stedelijk Museum en stadhuis, 1952, SaA, SaKa, inv.nr. 33.

94 Brief Willem Sandberg aan de wethouder voor de Kunstzaken, gedateerd 16 juni 1953, SaA, SaKa, inv.nr. 33. Zie ook: brief van de waarnemend directeur van de Gemeentemuseum H.L.C. Jaffé aan de wethouder voor de Kunstzaken, gedateerd 6 feb. 1951, SaA, SaKa, inv.nr. 4, f. 1. Volgens Jaffé ging het verzoek van Sint Lucas om in het Stedelijk Museum te exposeren buiten 'de perken der gepaste bescheidenheid, doch zelfs die van het gewone fatsoen'.

95 Brief Hans en Elly Jaffé aan Willem en Lida Sandberg, gedateerd dec. 1953, SMA, inv.nr. 2690.

96 Brief Hans Jaffé aan wethouder De Roos, gedateerd 18 dec. 1950, SaA, SaKa, inv.nr. 4.

97 Brief wethouder De Roos aan waarnemend secretaris Kees Keus van Creatie, gedateerd 21 dec. 1950, SaA, SaKa, inv.nr. 4.

98 Kempers, *Binnen was buiten*, 145-146.

99 Rorink, 'Sandberg', 135; Kempers, *Binnen was buiten*, 47-49.

100 Dagboekkanier [pseud. Henri Knap], 'Ruitertlijk', *Het Parool* (21 okt. 1954).

101 Ibidem.

102 Anon. [Ab de Roos], notitie, ongedateerd (1954), SaA, SaK, inv.nr. 485.

103 Brief Willem Sandberg aan de wethouder voor de Kunstzaken, gedateerd 1 juni 1962, SMA, inv.nr. 828, f. 1.

104 Brief Willem Sandberg aan de wethouder voor de Kunstzaken, gedateerd 9 aug. 1962, SMA, inv.nr. 826.

105 Volgens Kempers bedaalden de gemoede-

ren in het midden van de jaren zestig. Idem, *Binnen was buiten*, 146.

106 Als geciteerd in Van Riemsdijk, *De bestorming*, 29.

107 Notulen vergadering Regelingscommissie voor de Tentoonstellingen in de Nieuwe Vleugel van het Stedelijk Museum op 6 nov. 1964, SMA, inv.nr. 829, f. 2.

108 Zie voor dit onderwerp de dissertatie van Truus Gubbels: *Passie of professie. Galeriers en kunsthandel in Nederland* (z.p. 1999).

109 Kempers, *Binnen was buiten*, 152-153.

DE RIJKSOVERHEID TUSSEN VEROORDELING EN VERGEVING

1 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit de notulen van de vergadering van het Federatiebestuur op 17 jan. 1946, SMA, inv.nr. 1335.

2 Nota van de afdeling Beeldende Kunsten, gedateerd 28 okt. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844.

3 Verweerschrift Pulchri Studio, ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844. Zie ook In 't Veld, *De ereraden*, 56.

4 Verweerschrift Pulchri Studio, ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844.

5 Brief van bestuur Pulchri Studio aan de minister van OKW, gedateerd 2 nov. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844.

6 Nota van de afdeling Beeldende Kunsten voor de minister, gedateerd 6 nov. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844.

7 Nota van de afdeling Beeldende Kunsten voor de minister, gedateerd 20 dec. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 844.

8 Ibidem.

9 Brief van de minister van OKW aan de ministerraad, gedateerd 17 feb. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 672. Koomans had zich tijdens de bezetting tweeslachtig opgesteld. Hij meende dat nazi-Duitsland geschikt was om een leidende functie in Europa te vervullen, maar was geen uitgesproken nationaal-socialist. Gedurende de oorlog bleef hij aan als hoogleraar, maar hij verafschuwde de jodenvervolgving en gedoogde verzetsactiviteiten in en om het radiolaboratorium en zenderbedrijf waar hij werkte. In oktober 1945 stierf hij aan een hartaanval, door velen verguisd – voor eventuele mildere standpunten was het nog te vroeg. Visser, 'Koomans, Nicolaas', 320.

10 Brief van de minister van OKW aan de ministerraad, gedateerd 17 feb. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 672.

11 Nota van de minister van OKW aan de ministerraad, gedateerd 17 feb. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 672.

12 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 180.

13 Brieven van het hoofd van de afdeling Kunsten aan de Adviescommissie voor Stimulerende Aankopen van Moderne Schilderkunst, gedateerd 7 en 22 dec. 1955, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 685; brief van de Adviescommissie voor Stimulerende Aankopen van Moderne Schilderkunst aan de minister van OKW, gedateerd 19 maart 1956, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 685.

14 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 394; Heij e.a., *Een vereniging*, 137.

15 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 6 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18; notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 25 feb. 1946, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

16 Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 67.

17 Ibidem, 68-69. Van Herwijns naam komt niet voor in de kaartenbak van de Kulturkamer en staat vermeld op een lijst 'Prominenten, die zich niet hebben gemeld'. Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 102 (noot 175).

18 Brandaris [pseud. Leo Braat], 'Brandaris-brief', *De Vrije Kunstenaar* (28 juli 1945).

19 Als geciteerd in Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 74.

20 Ibidem.

21 Verklaring Karel F. van Gelder, gedateerd september 1957, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 683.

22 Ibidem.

23 Brief van Braat aan Dien van Herwijnen, gedateerd 18 okt. 1968; brief van De Jong aan Dien van Herwijnen, gedateerd 7 dec. 1972. Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 74, 103 (noot 195).

24 Roodenburg-Schadd, *Jan van Herwijnen*, 74, 103 (noot 196). Zie bijvoorbeeld Venema, *Kunsthandel in Nederland*, 32; Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 160.

25 Knippenberg en Van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*, 337-341.

26 Ibidem, 326-328.

27 Zo is op te maken uit de beschrijvingen van Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 63, 65, 177-178.

28 Brief van Sandberg aan secretaris-generaal van OKW Reinink, gedateerd 9 okt. 1945, SM, inv.nr. 1661.

29 Zie bijvoorbeeld Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 177, 181-182; De Ruiters, *A.M. Hammacher*, 171-173.

- 30 Nota Hammacher voor de minister van okw, gedateerd 5 jan. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 31 Ibidem. Ernst van Leyden zou in het midden van de jaren vijftig abstract gaan werken. Karin van Leyden ontwikkelde omstreeks 1950 een kubistische stijl. In de jaren zestig werd haar werk abstract. Adelaar, 'Ernst van Leyden', 45; Ubbens, 'Karin', 38-42.
- 32 Nota Hammacher voor de minister van okw, gedateerd 5 jan. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 33 Nota Hammacher voor de minister van okw, ongedateerd (1946), NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 34 Nota Hammacher voor de minister van okw, gedateerd 21 dec. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 35 Nota Hammacher voor de minister van okw, ongedateerd (1946), NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580. Zie ook De Ruiter, A.M. *Hammacher*, 171.
- 36 A.M. Hammacher, 'Piet Mondriaan 1872-1944', *Kroniek van Kunst en Cultuur* jrg. 8 afl. 9 (1947) 233-237.
- 37 Overzicht 'Moderne beeldende kunsten in Nederland' van het hoofd afdeling Kunsten, gedateerd 8 juni 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 587, f. 4.
- 38 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 177.
- 39 Ibidem.
- 40 Leden van de eerste commissie waren naast Hammacher Jan Wiegers, Hildo Krop, Erna van Osselen, Debora Duyvis en Jan Engelman. Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 395.
- 41 Ibidem, *De Staat koopt kunst*, 177.
- 42 Ibidem, 177-178.
- 43 Dat waren op het moment van instelling Bram Hammacher van het Kröller-Müller Museum, Sandberg van het Amsterdamse Stedelijk Museum, Edy de Wilde van het Van Abbemuseum, Louis Wijsenbeek van het Haags Gemeentemuseum en Coert Ebbinge Wubben van Museum Boijmans. Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 178. Zie ook: voorstel betreffende rijksaankopen moderne kunstwerken door staatssecretaris van okw Cals, gedateerd 17 juni 1952, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 679.
- 44 Toespraak okw-minister Cals ter gelegenheid van het instellen van de twee commissies, gedateerd 21 nov. 1952, SMA, inv.nr. 1177.
- 45 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 180.
- 46 Redeker en Van Beek, 1945-1965, 8.
- 47 Nota van de afdeling Kunsten voor staatssecretaris Cals, gedateerd 21 nov. 1950, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 675.
- 48 Telexbericht van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan Nico Vroom, gedateerd 12 jan. 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 675. Zie ook: Rutten-Broekman ed., *Rekenschap*, z.p. Deze catalogus vermeldt dat *Compositie* in 1953 werd verworven, en Van Veldes *Atelier* in 1950.
- 49 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 175-176.
- 50 Notitie op bericht van de staatssecretaris aan de Rijkscommissie van Advies voor het Aankopen van en het Verlenen van Opdrachten voor Moderne Kunstwerken, gedateerd 30 dec. 1950, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 675.
- 51 Notitie op bericht van de directeur-generaal К&ВСВ aan de Adviescommissie voor Representatieve Aankopen van Moderne Kunst, gedateerd 3 april 1956, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 682.
- 52 Zie onder andere anon., 'Arti et Amicitiae over kunst en "integriteit"', *Het Parool* (31 mei 1958); anon., 'Kunstenaars vallen kunstbeleid aan', *Het Vrije Volk* (29 mei 1958). Zie ook Walraven, "'Een boei in de maalstroom'", 65.
- 53 Anon., 'Monopolie der abstracten?', *Algemeen Handelsblad* (31 mei 1958).
- 54 Gubbels, *Passie of professie*, 122.
- 55 Een term van Maarten Doorman, zoals genoemd in *De romantische orde* (Amsterdam 2008).
- 56 Ibidem, 51-53.
- 57 Van Ginkel, *Volkscultuur als valkuil*, 192-198.
- 58 Asselbergs-Neessen, *Kind, kunst en opvoeding*, 149-155, 264-265; Petersen en Brattinga ed., *Sandberg*, 138.
- 59 *Kunst en kind*, z.p.
- 60 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 197. Kolthoff en Wiegman waren beiden lid van de jury van de Koninklijke Subsidie voor de Vrije Schilderkunst, sinds de oprichting in 1871 het enige orgaan dat jonge beeldend kunstenaars steunde. Brief van Wiegman en Kolthoff aan staatssecretaris Cals, gedateerd 22 nov. 1950, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 61 Brief van Kolthoff aan de minister, gedateerd 25 sept. 1952, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 62 Nota van het hoofd van de afdeling Kunsten, gedateerd 15 okt. 1952, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 63 Als geciteerd in verslag voor de deelnemers van de tentoonstellingen *Start I*, gedateerd 17 sept. 1953, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.

- 64 Verslag van de tentoonstelling *Start 1* te Middelburg, gedateerd 3 nov. 1952, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347; rapport van de tentoonstellingenreeks *Start 1*, gedateerd 26 maart 1953, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 65 Verslag van de tentoonstellingen *Start III*, gedateerd aug. 1955, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 66 Als geciteerd in ibidem.
- 67 Johan D. [Johan Dijkstra], 'Start in Pictura', *Nieuwsblad van het Noorden* (13 maart 1953).
- 68 *Gazet van Limburg* (21 jan. 1955).
- 69 Rapport tentoonstellingen *Start*, gedateerd 26 maart 1953, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 347.
- 70 Ibidem.
- 71 Nota van de afdeling Kunsten voor de staatssecretaris, gedateerd 24 mei 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 72 Veltman, 'Het Texas-project', 114.
- 73 Document 'Algemene richtlijnen voor de Nederlandse deelneming aan internationale tentoonstellingen', ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 103.
- 74 Nota Hammacher voor de minister, gedateerd 5 jan. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 75 Ibidem.
- 76 Ibidem.
- 77 Ibidem.
- 78 Notariële oprichtingsakte, gedateerd 1 dec. 1945, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 79 Document 'A Dutch picture is a joy for ever', ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 80 Jaarverslag BKK over 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 81 Notulen vergadering over buitenlandse tentoonstellingen OKW op 2 juli 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 82 Nota Hammacher voor de minister van OKW, gedateerd 18 dec. 1946, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 83 Brief van de stichting BKK aan minister Gielen van OKW, gedateerd 24 feb. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580; conceptbrief van de minister van OKW aan de stichting BKK, gedateerd 1 nov. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 84 Conceptbrief van de minister van OKW aan de stichting BKK, gedateerd 6 feb. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580; conceptbrief van de minister van OKW aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen, ongedateerd (jan./feb. 1947), NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 580.
- 85 Notitie voor minister Vroom, gedateerd 28 april 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 86 Brief van de oude Federatie aan staatssecretaris Cals, gedateerd 7 mei 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 87 Nota van de afdeling Kunsten voor de staatssecretaris, gedateerd 24 mei 1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 97.
- 88 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 27, 56; Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 20-21.
- 89 Als geciteerd in Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 21.
- 90 Brief van het Nationaal Instituut aan de gemeentebesturen in Nederland, gedateerd juni 1945, SaA, SaK, inv.nr. 434.
- 91 Zoals vermeld in een brief van de NKB aan minister Van der Leeuw. Brief gedateerd 11 dec. 1945, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 837.
- 92 Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 50.
- 93 Als geciteerd in Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 51.
- 94 Ibidem, 49-50; notulen bijeenkomst van de Federatie op 30 aug. 1945, SMA, inv.nr. 1335; conceptbrief van de NKB aan de minister van OKW, ongedateerd, SMA, inv.nr. 1080.
- 95 Kopie uit het *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, nr. F231, besluit van 15 okt. 1945, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 615; Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 22. Zie ook: Hildo Krop, 'Komt er een monumenten-regen?', *De Vrije Kunstenaar* (28 juli 1945).
- 96 Door Wieger Bruin en K.E. Schuurman ondertekend bericht van de Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens aan de provinciale commissies, ongedateerd, SMA, inv.nr. 1079.
- 97 Adreslijst leden Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens en Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens in de Provincie Noord-Holland, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 609; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 111.
- 98 Bericht van de Centrale Commissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens aan de provinciale commissies, ongedateerd, SMA, inv.nr. 1079.
- 99 Lijst van beeldhouwers, door de Commissie van Advies van de NKB voorgedragen voor het maken van monumenten 1946-1950, ongedateerd, NA, OKW, inv.nr. 837; Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 52.
- 100 J.W. Havermans, rapport steunverlening aan beeldend kunstenaars in verband met de maatschappelijke verhoudingen van kunst en kunstenaar, gedateerd nov. 1950, SMA, inv.nr. 1721, p. 6.

- 101 De stichting Levi Lassen ondersteunt voor-
namelijk joodse organisaties die zich inzetten
voor sociale en economische rechtvaardig-
heid. Zie www.levilassen.nl; website bezocht
op 1 sept. 2013.
- 102 Anon., 'Joods monument van beeldhouwer
die "fout" was', *Het Vrije Volk* (21 okt. 1967).
Volgens de berichtgeving ging het om één op-
dracht, een beeld van Jacob van Campen, maar
in werkelijkheid accepteerde Stins tijdens de
bezetting drie opdrachten. Document
'Besteding krediet "aankopen en opdrach-
ten". 1942 t/m 1944', ongedateerd (1945), SaA,
SaK, inv.nr. 430.
- 103 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 397-398.
- 104 Als geciteerd in *ibidem*, 399.
- 105 Zie voor de geschiedenis van de Hoge Raad
in oorlogstijd: Corjo Jansen m.m.v. Derk
Venema, *De Hoge Raad en de Tweede
Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in
de jaren 1930-1950* (Amsterdam 2011).
- 106 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 397-400.
- 107 Teeuwisse, *Leven en werk*, 94.
- 108 Als geciteerd in *ibidem*.
- 109 *Ibidem*.
- 110 J.W. Havermans, concept van het tweede
rapport inzake de sociale positie van de beel-
dend kunstenaars (1950-1952), gedateerd
19 nov. 1954, SMA, inv.nr. 1721, p. 1.
- 111 Hefting, *De eigen ruimte*, 43.
- 112 Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 13.
- 113 Hammacher, *Beeldhouwkunst*, 40.
- 114 Brief van NKB-secretaris Havermans aan het
hoofd van de afdeling Kunsten van het minis-
terie van OKW N.R.A. Vroom, gedateerd 22 jan.
1951, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 837.
- 115 Hammacher, *Beeldhouwkunst*, 40.
- 116 *Ibidem*, 50-51.
- 117 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*,
33-38.
- 118 *Ibidem*, 39-42; De Ruiters, A.M. Hammacher,
209-211.

ZUIVERING IN DE 'RODE' HOOFDSTAD

- 1 Emanuel Boekman, *Overheid en kunst in
Nederland* (Amsterdam 1939); Oosterbaan
Martinius, *Schoonheid, welzijn, kwaliteit*, 12-13.
- 2 Rorink, 'Sandberg', 141.
- 3 *Ibidem*, 140.
- 4 Rede 'De gewijzigde gestalte van de over-
heidsbemoeiingen met de kunst', gehouden
door wethouder De Roos voor de Federatie
op 9 mei 1953, SaA, SaKa, inv.nr. 38.
- 5 Rorink, 'Sandberg', 142.

- 6 Cools en De Valk, *Institutum Neerlandicum*,
89.
- 7 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 240.
- 8 Lijst met aangekochte kunstwerken van de
gemeente Amsterdam, gedateerd 1 dec. 1945,
SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 9 Brief van de Federatie aan de afdeling
Kunstzaken van de gemeente Amsterdam,
gedateerd 1 dec. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430;
extract uit het Boek der Besluiten van B en W
van Amsterdam, gedateerd 11 jan. 1946, SaA,
SaK, inv.nr. 430; brief van de NKB aan de wet-
houder Kunstzaken van de gemeente
Amsterdam, gedateerd 4 jan. 1946, SaA, SaK,
inv.nr. 430.
- 10 Extract uit het Boek der Besluiten van B en
W van Amsterdam, gedateerd 1 maart 1946,
SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 11 Brief van de Federatie aan de Commissie
voor de Topografische Atlas, gedateerd 24 juli
1945, SaA, SaK, inv.nr. 437; conceptbrief van
de referendaris van de afdeling Kunstzaken
van de gemeente Amsterdam aan enkele
geselecteerde kunstenaars, gedateerd 26 juni
1945, SaA, SaK, inv.nr. 430; brief van de Fede-
ratie aan de Commissie voor de Topografische
Atlas, gedateerd 26 juni 1945, SaA, SaK,
inv.nr. 430.
- 12 Brief van de Federatie aan de Commissie
voor de Topografische Atlas, gedateerd 26 juni
1945, SaA, SaK, inv.nr. 430. Voor Mozes Cohen
en Fré Cohen zie Van Adrichem e.a., *Rebel,
mijn hart*, 111-113.
- 13 Document 'Bemoeiingen Afdeling
Kunstzaken sedert 5 Mei 1945', ongedateerd
(1946), SaA, SaK, inv.nr. 452; J.S., 'Een prijs
voor het beste verzetsgedicht', *De Waarheid*
(23 juli 1945).
- 14 Persbericht van de gemeente Amsterdam,
gedateerd 6 dec. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 452.
- 15 Advies jury Frans Duwaerprijs 1946, ge-
dateerd 26 nov. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 452;
anon., 'Toekenning Frans Duwaerprijs 1946',
De Waarheid (7 dec. 1946).
- 16 Hendriks, *In intieme kring*, 70, 78-79. Zie
voor Straat ook: Braat, *Hoe wijd een nest*, 67-71;
Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 29, 37.
- 17 Timmer-Van Eunen, *Men voelt het*, 185, 231.
- 18 Document 'Bemoeiingen Afdeling Kunst-
zaken sedert 5 Mei 1945', ongedateerd (1946),
SaA, SaK, inv.nr. 452; anon., 'Rudolf Escher
krijgt muziekprijs!', *De Waarheid* (3 jan. 1946);
Paap, 'Nederlandsche componisten', 38-39.
- 19 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 213;

Samama, 'Vermeulen, Pijper en Escher', 283-284.

20 Als geciteerd in Samama, 'Vermeulen, Pijper en Escher', 284.

21 Extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 15 feb. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 452.

22 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 23; Micheels, *Muziek in de schaduw*, 324-325.

23 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 106-108, 117, 122-125; Paap, 'In memoriam Sem Dresden', 226.

24 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 58, 210-213.

25 Anon., 'Viool-concert bekroond', *De Locomotief* (27 nov. 1947).

26 Anon., 'Muziek tijdens het weekeinde', *De Waarheid* (28 feb. 1949).

27 Micheels, *Muziek in de schaduw*, 215.

28 E-mailbericht van Leo Samama aan Pauline Micheels, gedateerd 12 mei 2013.

29 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 107.

30 E-mailbericht van Leo Samama aan Pauline Micheels, gedateerd 12 mei 2013. Van Hemel was niet veroordeeld door de Eereraad voor de Muziek, net zomin als enige anderen die staatsprijzen of opdrachten hadden gekregen tijdens de oorlog, of voor instanties van de bezetter hadden opgetreden. Deze en andere inconsequenties leidden tot fikse kritiek op de ereraad. Reeser trok zich al spoedig uit de ereraad terug omdat hij zich niet kon vinden in de handelwijze van de raad. Hij had voorgesteld om de goeden met een lintje of onderscheiding te belonen in plaats van de fouten te bestraffen. '[...] dit onder meer in de wetenschap dat zovelen hadden doorgewerkt [...] en een norm voor "goed" en "fout" juridisch nauwelijks te stellen was', schrijft Leo Samama. Idem, *Nederlandse muziek*, 195-197.

31 Extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 29 maart 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446.

32 Brief van wethouder De Roos aan het bestuur van de Federatie, gedateerd 17 jan. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446.

33 Opgave van aangekochte kunstwerken door de gemeente Amsterdam in de jaren 1945-1948, SaA, SaKa, inv.nr. 11. Zie ook Van Kroonenburg-De Kousemaeker, 'De rol van Sandberg', 66.

34 *Kunstwerken sedert de bevrijding aangekocht door de gemeente Amsterdam* (tent.cat. Stede-

lijk Mus., Amsterdam 1949); notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 maart 1949, Arti, geen inv.nr.

35 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 maart 1949, Arti, geen inv.nr.

36 Ibidem.

37 Jaarverslag Arti et Amicitiae 1951, p. 8, Arti, geen inv.nr.

38 Zoals Sandberg in detail verwoordde voor vereniging De Brug. Document 'Toelichting leden "De Brug"', ongedateerd, SMA, inv.nr. 1662.

39 Anon., 'Hoe Den Haag schildert en beeldhouwt', *Nieuwe Rotterdamse Courant* (2 april 1949).

40 Ibidem.

41 Brief van wethouder De Roos aan de burgemeester van Amsterdam, gedateerd 9 maart 1946, SaA, SaK, inv.nr. 454; brief van de burgemeester van Amsterdam aan de directie van Vroom en Dreesmann, gedateerd 14 maart 1946, SaA, SaK, inv.nr. 454; brief van de burgemeester van Amsterdam aan de directie van Vroom en Dreesmann, gedateerd 4 april 1946, SaA, SaK, inv.nr. 454.

42 In 't Veld, *De ereraden*, 80.

43 Brief van de burgemeester van Amsterdam aan de directie van Vroom en Dreesmann, gedateerd 14 maart 1946, SaA, SaK, inv.nr. 454.

44 Brief van de administrateur van de afdeling Kunstzaken D.A.M. Binnendijk aan de burgemeester, gedateerd 9 nov. 1948, SaA, SaK, inv.nr. 306.

45 Ibidem; anon., 'Piet van Wijngaardt 75 jaar', *De Tijd* (4 nov. 1948).

46 In 't Veld, *De ereraden*, 86.

47 Ibidem, 90.

48 Anon., 'Piet van Wijngaardt 80 jaar', *De Waarheid* (2 nov. 1953).

49 Nota voor het dagelijks bestuur, gedateerd 25 juni 1951, IISG, Fed., inv.nr. 27.

50 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 14 maart 1954, Arti, geen inv.nr.

51 Brief Sandberg aan Binnendijk, gedateerd 24 maart 1952, SMA, inv.nr. 2688.

ICONOCLASME NA DE BEVRIJDING

1 Als geciteerd in Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 253.

2 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 131-133; Matthey, 'Een standbeeld', 110.

3 Matthey, 'Een standbeeld', 110.

4 Annet Mooij, *Stenen des aanstoots*, rapport voor de Raad voor Cultuur (jan. 2004) 7.

- Rapport te vinden op: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-28989-13-b1.pdf>.
 Website bezocht op 22 jan. 2013. Zie voor een verkorte versie van het rapport: Annet Mooij, 'Stenen des aanstoots. De omgang met omstreden erfgoed', *Icodo-Info* jrg. 21 afl. 2 (dec. 2004) 40-54.
- 5 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 147.
- 6 Document 'Besteding krediet "aankopen en opdrachten". 1942 t/m 1944', ongedateerd (1945), SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 7 Ibidem.
- 8 Anon., 'Nederland bouwt in baksteen', *Het Vaderland* (28 juli 1941). Zie ook Adang, 'Breng me in uw huis', 240.
- 9 Alfred Haighton, 'Ontroering en vaardigheid', *De Misthoorn* (28 feb. 1942).
- 10 Anon., 'Een monument voor de tachtigers?', *De Vrije Kunstenaar* (15 aug. 1943).
- 11 Ibidem; Micheels, *Geen vogel*, 74-76, 79, 83.
- 12 Brief van B en W van Amsterdam aan J. Bronner, gedateerd 8 sept. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 13 Brief J. Bronner aan B en W van Amsterdam, gedateerd 27 sept. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 14 Ibidem.
- 15 Jan Havermans, brief aan B en W van Amsterdam op verzoek van de gemeente, gedateerd 5 okt. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 16 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 23.
- 17 Jan Havermans, brief aan B en W van Amsterdam op verzoek van de gemeente, gedateerd 5 okt. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 18 Ibidem. Ook Havermans' eigen talent werd overigens betwist. In een brief aan Mari Andriessen deed architect Wieger Bruin hem af als 'rode Jan die het niet helpen kan dat hij geen groot beeldhouwer is'. Bruin en Andriessen waren bepaald niet blij met zijn ontwerp voor een gevallenmonument aan de Amsterdamse Apollolaan. Andriessen overwoog stappen te nemen, maar volgens Bruin was het al te laat en 'valt er alleen te berusten'. Brief van Bruin aan Andriessen, gedateerd 13 april 1952, SMA, inv.nr. 1080.
- 19 Matthey, 'Een standbeeld', 114.
- 20 Agenda voor de vergadering van B en W op 24 aug. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 428; extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 19 okt. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 436; Matthey, 'Een standbeeld', 112, 114.
- 21 Brief wethouder Kunstzaken aan Tjipke Visser, gedateerd 15 feb. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 430; brief Tjipke Visser aan de wethouder Kunstzaken, gedateerd 16 feb. 1946, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 22 Anon., 'Een monument voor de tachtigers?', *De Vrije Kunstenaar* jrg. 2 (aug. 1943) z.p.
- 23 Brief van de directeur Publieke Werken aan de wethouder Publieke Werken, gedateerd 9 sept. 1944, SaA, SaK, inv.nr. 434; brief van de burgemeester en de gemeentesecretaris van Amsterdam aan Tjipke Visser, gedateerd sept. 1944, SaA, SaK, inv.nr. 434.
- 24 H. van Dam van Isselt, aantekening bij agenda vergadering waarnemend burgemeester en wethouders op 18 mei 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430; extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 21 juni 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446.
- 25 H. van Dam van Isselt, aantekening bij agenda vergadering waarnemend burgemeester en wethouders op 18 mei 1945, SaA, SaK, inv.nr. 430.
- 26 Ibidem.
- 27 Extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 21 juni 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446; brief van de wethouder Kunstzaken aan de wethouder Financiën, gedateerd 16 juli 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446.
- 28 Extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 21 juni 1946, SaA, SaK, inv.nr. 446.
- 29 Anon., 'Amsterdam eert J. Pz. Sweelinck', *De Telegraaf* (12 mei 1944).
- 30 Matthey, 'Een standbeeld', 110.
- 31 Brief van M.J. Offerhaus aan het gemeentebestuur van Amsterdam, gedateerd 28 jan. 1948, SaA, SaKa, inv.nr. 9. Zie ook de brief van Sweelinck-kenner Bernhard van den Sigtenhorst Meyer aan de afdeling Kunstzaken, gedateerd 27 jan. 1948, SaA, SaKa, inv.nr. 9.
- 32 Brief wethouder Kunstzaken A. de Roos aan het ab-actiaat van studentenorkest J. Pzn Sweelinck, gedateerd 4 maart 1948, SaA, SaKa, inv.nr. 9.
- 33 Notulen vergadering Commissie van Advies voor aan Beeldhouwers te Verlenen Opdrachten op 24 juli 1959, SaA, SaKa, inv.nr. 121, f. 2. De commissie bestond onder anderen uit Dick Binnendijk, Hildo Krop, Carel Kneulman en Paul Grégoire.
- 34 Notulen vergadering Commissie van Advies voor aan Beeldhouwers te Verlenen Opdrachten op 24 sept. 1959, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 1.
- 35 Matthey, 'Een standbeeld', 115.
- 36 Ibidem.

37 Notulen vergadering Commissie van Advies voor aan Beeldhouwers te Verlenen Opdrachten op 11 feb. 1963, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 3-4.

38 Ibidem, f. 4.

39 Gezien het feit dat niet werd besloten tot een nieuwe opdracht.

40 Als geciteerd in Matthey, 'Een standbeeld', 116.

41 Ibidem.

42 Ibidem, 117.

43 Als geciteerd in ibidem, 116.

44 Ibidem, 117.

45 Ibidem.

46 Ibidem.

47 Als geciteerd in ibidem.

48 Anon., 'Politiek vandalisme', *Het Vaderland* (31 jan. 1939).

49 Persbericht gemeente Amsterdam, gedateerd 28 mei 1964, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 1.

50 Brief van B en W van Amsterdam aan het bestuur van de nkb, gedateerd 10 aug. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 437.

51 Brief F. de Miranda aan de gemeente Amsterdam, gedateerd 11 sept. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 437.

52 Extract uit het Boek der Besluiten van B en W van Amsterdam, gedateerd 21 sept. 1945, SaA, SaK, inv.nr. 437.

53 Persbericht gemeente Amsterdam, gedateerd 28 mei 1964, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 2.

54 Pasquino [pseud. Johan Luger], 'Twee ont-hullingen', *De Telegraaf* (9 okt. 1956); Van Stekelenburg, 'Het toont in klein begrip', 92-93.

55 Persbericht gemeente Amsterdam, gedateerd 28 mei 1964, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 2.

56 Ibidem.

57 Notulen vergadering Commissie van Advies voor aan Beeldhouwers te Verlenen Opdrachten op 22 jan. 1962, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 1-2.

58 Brief Annie Heijermans-Jurgens en kinderen, ongedateerd (juni 1962), SaA, SaKa, inv.nr. 123.

59 Brief Willem Sandberg aan de wethouder Kunstzaken, gedateerd 13 feb. 1962, SaA, SaKa, inv.nr. 123.

60 Notulen vergadering Commissie van Advies voor aan Beeldhouwers te Verlenen Opdrachten op 22 mei 1964, SaA, SaKa, inv.nr. 123, f. 1.

BESCHOUWING

1 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 126.

2 In 't Veld, *De ereraden*, 91-101; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 128.

3 Als geciteerd in Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 267.

4 Blom, 't Hart en Schöffner, *De affaire-Menten* 1, 195.

5 Ibidem, 1, 193-194; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 267.

6 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 389-399. Van Berkel stelt dat het naoorlogse kunstbeleid direct is voortgevloeid uit het gedachtegoed en budget van Goedewaagen en zijn dvk. Zij schenkt weinig aandacht aan de raakvlakken die op dit punt bestonden tussen het sociaaldemocratisch gedachtegoed en het nationaalsocialisme. Ook sociaaldemocraten hadden zich – net als andere politiek links georiënteerden – al voor 1940 voor een geïntensifieerd kunstbeleid uitgesproken. Zie ook Witte, 'Cultuurbeleid in oorlogstijd', 113; Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 262.

7 Anon., 'Wij en de politiek', *De Vrije Kunstenaar* (15 jan. 1945).

8 Ibidem.

9 Pots, *Cultuur, koningen, democraten*, 259, 280, 283.

10 Ibidem, 280-281.

11 Ibidem, 259.

12 De Visser, *De tweede helft*, 18.

13 Halbertsma, *Wilhelm Pinder*, 114.

14 Ibidem.

15 Als geciteerd in ibidem.

16 De groep exposeerde voor het eerst onder de naam De Realisten in 1948. Deelnemers aan die expositie bij kunsthandel Buffa in Amsterdam waren de schilders Kees Andrea, Nicolaas Wijnberg, Hans van Norden, Herbert Fiedler, Amrey Balsiger, Theo Kurpershoek, Lex Horn, Jan Peeters en Jan Groenestein en de beeldhouwer Piet Damsté. 'Tien Realisten', z.p; Niemeijer m.m.v. Wintgens, 'De Realisten', 117.

17 Niemeijer m.m.v. Wintgens, 'De Realisten', 117-119.

18 Prange, *De God Hai-Hai*, 77.

19 Vraaggesprek met C. Westerik, 12 mei 2011.

20 Ibidem.

21 Fritz-Jobse, 'Geometrisch-abstracte kunst', 19; Stokvis, 'De Nederlandse bijdrage', 19.

4 'FOUTE' KUNSTENAARS

INLEIDING

1 Anon., 'Brandarisbrief', *De Vrije Kunstenaar* (juni 1942) 6-7.

**ARTI ET AMICITIAE IN DE SCHADUW VAN
HAAR OORLOGSVERLEDEN**

- 1 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
2 Ibidem.
3 Notulen ledenvergaderingen Arti et Amicitiae op 29 dec. 1942 en 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
4 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
5 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 juni 1945, Arti, geen inv.nr.
6 Ibidem.
7 Verklaring van de Ereraad voor de Beeldende Kunsten, gedateerd 6 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
8 Verslag bijeenkomst Federatie op 19 juli 1945, IISG, Fed., inv.nr. 4.
9 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 1 feb. 1949, Arti, geen inv.nr.
10 Conceptuitspraak Ereraad voor de Beeldende Kunsten, gedateerd 29 dec. 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 21.
11 Van Vree, 'De dynamiek', 22-25.
12 Verslagen bijeenkomsten Federatie op 19 juli en 2 augustus 1945, IISG, Fed., inv.nr. 4.
13 Zie voor deze episode in de geschiedenis van *De Telegraaf*: Wolf, *Het geheim*, 300-340.
14 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 nov. 1946, Arti, geen inv.nr.
15 Zoals vermeld in de notulen van de ledenvergadering van Arti et Amicitiae op 29 nov. 1946, Arti, geen inv.nr.
16 Mulder, "'Traditie en beschaving'", 59.
17 Verklaring van de Ereraad voor de Beeldende Kunsten, gedateerd 6 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
18 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 11 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
19 Ibidem.
20 Ibidem.
21 Ibidem.
22 In 't Veld, *De ereraden*, 58.
23 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 18 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
24 Ibidem.
25 Ibidem.
26 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 25 feb. 1946, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
27 Uitspraak Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 29 dec. 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 21.

- 28 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 6 april 1946, Arti, geen inv.nr.
29 Van den Burg en Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, 117.
30 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 30 sept. 1947, Arti, geen inv.nr.
31 Ibidem. Van Vrijberghe de Coningh was raadsheer in het gerechtshof Den Haag.
32 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 30 sept. 1947, Arti, geen inv.nr.
33 Uitspraak van de Centrale Ereraad, gedateerd 13 dec. 1947, ondertekend door president A.J.W. van Vrijberghe de Coningh. Uitspraak overgenomen in notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1947, Arti, geen inv.nr.
34 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 april 1947, Arti, geen inv.nr.
35 Marinus van Raalte (Rotterdam 31 dec. 1873 – Bergen-Belsen 8 dec. 1944), Salomon Garf (Amsterdam 6 dec. 1879 – Auschwitz 27 aug. 1943), Baruch Lopes de Leao Laguna (Amsterdam 16 feb. 1864 – Auschwitz 19 nov. 1943), Marianne Franken (Amsterdam 11 maart 1884 – Bergen-Belsen 4 april 1945), Felix Hess (Amsterdam 20 juni 1878 – Sobibor, 9 april 1943), Maria Boas-Zélander (Amsterdam 5 sept. 1889 – Auschwitz 27 aug. 1943), Mommie Schwarz (Zutphen 28 juli 1876 – Auschwitz 19 nov. 1942), Hendrika van Gelder (Amsterdam 7 mei 1870 – Sobibor 7 mei 1943), Max van Dam (Winterswijk 19 maart 1910 – Sobibor ca. 20 sept. 1943), Mozes Cohen (Tiel 4 maart 1901 – Auschwitz 7 nov. 1942). Van Adrichem e.a., *Rebel, mijn hart*, passim.
36 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
37 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
38 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 14 april 1950, Arti, geen inv.nr.
39 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
40 Boek met nieuw ingeschreven leden 1920-1967, Arti, inv.nr. 9; notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 juni 1946, Arti, geen inv.nr.
41 Anon., 'Onbescheiden gesol', *Het Parool* (16 jan. 1947).
42 Ibidem.
43 Jan Engelman, "'In memoriam"-tentoonstelling', *De Tijd* (24 jan. 1947).
44 L.P.J.B. [Leo Braat], 'Het lid op de neus van Arti', *De Vrije Katheder* (18 jan. 1947).

- 45 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 april 1946, Arti, geen inv.nr.
- 46 Ibidem.
- 47 Onder anderen Lizzy Ansingh, Westermann, Jurres, Bobeldijk en Rovers maakten bezwaar. Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 juni 1946, Arti, geen inv.nr.
- 48 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 nov. 1946, Arti, geen inv.nr.
- 49 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 6 april 1946, Arti, geen inv.nr.
- 50 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 april 1946, Arti, geen inv.nr.
- 51 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 juni 1946, Arti, geen inv.nr.
- 52 Ibidem.
- 53 Walraven, “Een boei in de maalstroom”, 64.
- 54 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 25 feb. 1947, Arti, geen inv.nr.
- 55 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 24 sept. 1946, Arti, geen inv.nr.
- 56 De notulen van de vergadering van het Federatiebestuur van 6 februari 1947 vermelden de aanmelding van de koningin bij de ВВК, de vakgroep voor beeldend kunstenaars binnen de Federatie. НСГ, Fed., inv.nr. 9.
- 57 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 okt. 1946, Arti, geen inv.nr.
- 58 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 mei 1947, Arti, geen inv.nr.
- 59 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1947, Arti, geen inv.nr.
- 60 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 2 juli 1947, Arti, geen inv.nr.; Walraven, “Een boei in de maalstroom”, 64.
- 61 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 juni 1945, Arti, geen inv.nr.
- 62 Notulen bestuursvergaderingen Arti et Amicitiae op 19 en 26 feb. 1948, Arti, geen inv.nr.
- 63 Boek met nieuw ingeschreven leden 1920-1967, Arti, inv.nr. 9. Zie voor Schotels oorlogsgeschiedenis ook: Denninger, A.P. *Schotel*, 126-137.
- 64 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 19 feb. 1953, Arti, geen inv.nr.
- 65 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 19 mei 1953, Arti, geen inv.nr.
- 66 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 1 dec. 1949, Arti, geen inv.nr.
- 67 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 8 juni 1953, Arti, geen inv.nr.
- 68 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 2 jan. 1948, Arti, geen inv.nr.
- 69 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 17 nov. 1953, Arti, geen inv.nr.
- 70 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 24 mei 1948, Arti, geen inv.nr.
- 71 ‘Deze zaak kon niet eerder behandeld [sic] worden, daar de Mij. nog niet gezuiverd was.’ Notulen bestuursvergadering op 21 mei 1948, Arti, geen inv.nr.
- 72 Getuige het feit dat Meijer ter gelegenheid van de expositie *Kunst in vrijheid* in 1945 de Gerrit van der Veen-medaille ontving, ‘als erkenning van zijn verzet als kunstenaar tegen den overweldiger’. Privéarchief T. Meijer. Zie ook: notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 3 mei 1948, Arti, geen inv.nr.
- 73 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 1 dec. 1948, Arti, geen inv.nr.
- 74 Ibidem.
- 75 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 1 feb. 1949, Arti, geen inv.nr.
- 76 Venema, *Schrijvers, uitgevers* 1, 82-83. Zie het digitale krantenarchief van de KB (<http://kranten.kb.nl>) voor de diverse artikelen van Hannema in *De Waag*, waarin hij tekeering tegen ‘cultuur-bolsjewisme’ door ‘kunstpsychopathen’.
- 77 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 19 feb. 1953, Arti, geen inv.nr.
- 78 Boek met nieuw ingeschreven leden Arti et Amicitiae 1920-1967, Arti, inv.nr. 9.
- 79 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 24 okt. 1953, Arti, geen inv.nr.
- 80 Catalogus groepstentoonstelling Arti et Amicitiae gehouden op 9 feb.-3 maart 1957, Arti, geen inv.nr.
- 81 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 228.
- 82 Catalogus voorjaars tentoonstelling Arti et Amicitiae 1954, Arti, geen inv.nr.
- 83 Frans Hannema, ‘Voorjaars tentoonstelling bij “Arti et Amicitiae”’, *de Volkskrant* (29 april 1954).
- 84 Frans Hannema, ‘Verrassingen op Arti’, *de Volkskrant* (25 feb. 1956).
- 85 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 mei 1945, Arti, geen inv.nr.
- 86 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 11 juni 1946, Arti, geen inv.nr.; document met namen van van de ledenlijst afgevoerde personen per 1 jan. 1942 en 1 jan. 1943, z.j., NIOD, DVK, inv.nr. 131Ad; boek met nieuw ingeschreven leden 1920-1967, Arti, inv.nr. 9. Volgens Mulder liet de vereniging na om leden die hadden bedankt weer uit te nodigen als lid, maar de notulen maken hier uitgebreid

- melding van. Mulder, “‘Traditie en beschaving’”, 59.
- 87 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 290.
- 88 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 6 april 1946, Arti, geen inv.nr.
- 89 Krop trad niet meer toe tot de vereniging. In de ledenvergadering van 2 juli 1947 was duidelijk te merken dat Krop niet geliefd was op Arti. Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 2 juli 1947, Arti, geen inv.nr.
- 90 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 april 1947, Arti, geen inv.nr.
- 91 Braat, *Omkrante hiaten*, 117, 154-155.
- 92 Vraaggesprek met W. Schuhmacher, 19 dec. 2008.
- 93 Boek met nieuw ingeschreven leden Arti et Amicitiae 1920-1967, Arti, inv.nr. 9; Van Lier, *Carel van Lier*, 118.
- 94 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 227, 229.
- 95 Zie voor de houding van Troelstra onder andere: Huijg, *H.F. Boot*, 85.
- 96 Verslagen bijeenkomsten Federatie op 19 juli en 2 aug. 1945, HSG, Fed., inv.nr. 4.
- 97 J. Troelstra en R. Schoute ed., script van aflevering ‘Najaarstentoonstelling Arti et Amicitiae’ van VARA-radioprogramma *Artistieke Staalkaart*, 15 okt. 1960.
- 98 Walraven, “‘Een boei in de maalstroom’”, 64. Walraven beroept zich op een interview in *Kunstbeeld* met Arti-bestuurder Rik van der Mey uit 1981: Duijster, ‘Arti et Amicitiae’, 16.
- 99 Op 1 januari 1941 telde Arti 251 leden, op 1 januari 1957 telde Arti eveneens 251 leden. Jaarverslag Arti et Amicitiae 1941, Arti, geen inv.nr., p. 6; jaarverslag Arti et Amicitiae 1957, Arti, geen inv.nr., p. 2.
- 100 Walraven, “‘Een boei in de maalstroom’”, 65.
- 101 Vraaggesprek met K. Löb, 14 juli 2009; Löb, *Ik ben die ik was*, 32.
- 102 Jac. van der Ster, ‘Kunst en vriendschap. Een haast 125-jarig genootschap’, *De Groene Amsterdammer* (6 juni 1964).
- 103 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 dec. 1946, Arti, geen inv.nr.
- 104 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 nov. 1946, Arti, geen inv.nr.
- 105 F.P. Huygens, ‘Beeldende kunst in Amsterdam. Arti’s voorjaarstentoonstelling’, *Algemeen Handelsblad* (19 juni 1946).
- 106 W.S.N., ‘Voorjaarstentoonstelling Arti et Amicitiae’, *Trouw* (mei of juni 1946) [gegevens incompleet; artikel afkomstig uit knipselmap archief Arti et Amicitiae].
- 107 T., ‘De voorjaarstentoonstelling van Arti’, *De Gooi- en Eemlander* (18 juni 1946).
- 108 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 20 dec. 1950, Arti, geen inv.nr.
- 109 Ibidem.
- 110 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 6 juli 1951, Arti, geen inv.nr.
- 111 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 1 juli 1948, Arti, geen inv.nr.
- 112 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 1 dec. 1948, Arti, geen inv.nr.
- 113 Deelnemerslijst expositie *De jongste generatie*, gehouden van 3-25 juli 1948, Arti, geen inv.nr.
- 114 A. van Pelt, ‘De jongste generatie’, *Het Kompas* (17 juli 1948).
- 115 AD INTERIM, ‘Jongste schildersgeneratie in “Arti et Amicitiae”’, *Het Parool* (20 juli 1948); W.S.N., ‘De Jongste Generatie’, *Trouw* (17 juli 1948).
- 116 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 2 mei 1957, Arti, geen inv.nr.
- 117 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 29 dec. 1958, Arti, geen inv.nr.
- 118 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 dec. 1959, Arti, geen inv.nr.; Walraven, “‘Een boei in de maalstroom’”, 65.
- 119 Anon., ‘Bejaarde revolutie’, *Haagse Post* (23 jan. 1960).
- 120 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 13 nov. 1959, Arti, geen inv.nr.
- 121 Boek met nieuw ingeschreven leden 1920-1967, Arti, inv.nr. 9.
- 122 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 23 maart 1964, Arti, geen inv.nr.
- 123 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 15 mei 1964, Arti, geen inv.nr. Het is onduidelijk waar Heynsius op doelt.
- 124 M.V., ‘Marinus van Raalte. Tentoonstelling in “Arti” Amsterdam’, *De Waarheid* (12 feb. 1965); J. Eijkelboom, ‘Beknopt beeld van groot kunstenaar. Herdenkingstentoonstelling in Arti eert Marinus van Raalte’, *Het Parool* (10 feb. 1965); S.H., ‘In memoriam-expositie van Marinus van Raalte’, *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (5 feb. 1965).
- 125 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 5 feb. 1965, Arti, geen inv.nr.
- 126 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 80-86, 89-115.
- 127 Ibidem, 104.
- 128 Ibidem, 102-104; Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 387-390.
- 129 Van der Zee, *Jacques Presser*, 193.

- 130 Presser, *Ondergang* 11, 127.
 131 Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 388.
 132 Adriaan Venema en Vera Illés, 'Uitbundige bloei en grijze matheid. Portret van twee kunstenaarsassociëten', *NRC Handelsblad* (25 nov. 1977).
 133 Ibidem.
 134 Duister, 'Arti et Amicitiae', 16.
 135 Ibidem.
 136 Ibidem, 17.
 137 Ibidem.
 138 De Ranitz, 'Hans IJsselstein Mulder', 61.
 139 Mulder, "'Traditie en beschaving'", 59.
 140 Mondelinge mededeling B. Strik, 31 maart 2009.
 141 Bonne ten Kate, openingsrede bij tentoonstelling *De Arti-collectie*, uitgesproken op 18 aug. 2008.
 142 Vraaggesprek met B. ten Kate, 1 feb. 2011.

EEN 'NSB-SCHILDERIJ' IN DE COLLECTIE VAN HET RIJKSMUSEUM

- 1 Fragmenten van dit deelhoofdstuk werden eerder opgenomen in mijn publicaties "'Uit ons werk, uit ons land, uit onze samenleving!" Het omstreden erfgoed van Henri van de Velde' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 148-168 en 'On The New Man. The interpretation and function of a National Socialist painting in the past and in the present', *The Rijksmuseum Bulletin* jrg. 60 afl. 2 (2012) 144-165.
 2 Tussen de 120.000 en 150.000 mensen zaten kortere of langere tijd gevangen in bewaringskampen. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 9-11, 25-30, 164.
 3 Van de Velde was in 1935 van zijn eerste vrouw gescheiden omdat zij geen kinderwens had en hij wel.
 4 'Proces-verbaal van verhoor', gedateerd 17 maart 1948, NA, CABR, inv.nr. 105737.
 5 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 592-593; Groen, *Fout en niet goed*, 626-627.
 6 'Opmerking informateur' bij vragenlijst bij het onderzoek naar de mogelijkheid tot buitenvervolginstelling van politieke delinquenten, gedateerd 8 aug. 1946, NA, CABR, inv.nr. 105737.
 7 H.J. Doude van Troostwijk was daar burgemeester van 17 april 1945 tot 7 mei 1945, toen hij uit zijn ambt werd gezuiverd. Van 5 november 1943 tot 17 april 1945 was hij ook al burge-

- meester van Mijdrecht en Wilnis geweest. De Kruijter en Ubels, 'Burgemeesters in oorlogstijd', 29.
 8 Aanvullend proces-verbaal van nader onderzoek en getuigenverhoren inzake H. van de Velde, gedateerd 17 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 97179.
 9 Proces-verbaal betreffende H. van de Velde, gedateerd 21 juni 1945, CABR, inv.nr. 97179.
 10 Brief van 'Han' aan Lotte van de Velde-Schuran, gedateerd 10 (?) juni 1946, privé-archief A. van de Velde.
 11 Brief van Van de Velde aan Lotte van de Velde-Schuran, gedateerd 14 juni 1946, privé-archief A. van de Velde.
 12 Verzoek van officier-fiscaal J.B. Drewes, vermoedelijk aan zijn medewerkers, gedateerd 8 juli 1946, NA, CABR, inv.nr. 105737.
 13 Notitie van een vertegenwoordiger der Sociale Verzekering, vermoedelijk aan officier-fiscaal Drewes, ongedateerd, NA, CABR, inv.nr. 105737.
 14 'Opmerking informateur' bij vragenlijst bij het onderzoek naar de mogelijkheid tot buitenvervolginstelling van politieke delinquenten, gedateerd 8 aug. 1946, NA, CABR, inv.nr. 105737.
 15 Ibidem.
 16 Vraaggesprek met P. Dijkstra, 19 juni 2008.
 17 Bericht van het Nederlands Beheersinstituut aan de officier-fiscaal, gedateerd 20 juli 1948, CABR, inv.nr. 105737.
 18 In 't Veld, *De ereraden*, 52.
 19 Ibidem, 53.
 20 Groen, *Fout en niet goed*, 627.
 21 Zo werkte en exposeerde Van de Velde in Tanger, Marokko, en overwoog hij daarheen te verhuizen met zijn gezin. Vraaggesprek met A. van de Velde, 1 nov. 2008; e-mailbericht A. van de Velde aan de auteur, gedateerd 23 aug. 2008.
 22 Vraaggesprek met A. van de Velde, 22 mei 2008; anon., 'Vragen', *Elseviers Weekblad* (26 juli 1969).
 23 Vraaggesprek met A. van de Velde, 22 mei 2008.
 24 Elisabeth van Lier begon haar Blaricumse kunstzaaltje in 1946. In 1950 verkocht de weduwe het overgebleven deel van de collectie. Van Lier, *Carel van Lier*, 114-115.
 25 Brief Elisabeth van Lier-van de Velde aan Henri van de Velde, gedateerd 12 juni 1949, privé-archief A. van de Velde.
 26 Brief Jaap Dooijewaard aan Van de Velde,

- gedateerd 27 nov. 1961, privéarchief A. van de Velde.
- 27 Vraaggesprek met H. Schretlen, 10 nov. 2008.
- 28 Schretlen, *Loving art*, 105.
- 29 Vraaggesprek met H. Schretlen, 10 nov. 2008. Zie ook Schretlen, *Loving art*, 184.
- 30 Kasboekje Henri van de Velde, privéarchief A. van de Velde; e-mailberichten A. van de Velde aan de auteur, gedateerd 7 sept. en 8 sept. 2008.
- 31 Schmidt, *Om het behoud van Indië*, 72.
- 32 Vraaggesprek met A. van de Velde, 7 mei 2008.
- 33 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 5.
- 34 Groen, *Fout en niet goed*, 630-631.
- 35 Vraaggesprek met A. van de Velde, 22 mei 2008.
- 36 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 23 mei 1949, Arti, geen inv.nr.
- 37 Nota van wethouder De Roos voor B en W van Amsterdam, gedateerd 16 okt. 1947, SaA, SaK, inv.nr. 492.
- 38 *Amsterdamse schilders van nu*, z.p.
- 39 Vraaggesprek met A. van de Velde, 2 juli 2008.
- 40 Uitnodiging tentoonstelling H. van de Velde, ongedateerd (ca. 1949), privéarchief A. van de Velde.
- 41 Causerie Van de Velde, ongedateerd (1966), privéarchief A. van de Velde.
- 42 Ibidem.
- 43 Anon., 'Expositie traditionele Van de Velde-doeken', *Nieuw Utrechts Dagblad* (29 juni 1966).
- 44 T., 'Rembrandt was geen magiër', *Het Gooi en Ommeland* [?] (19 april 1947); *Gooische Courant* [?] (19 april 1947) [gegevens incompleet; artikelen afkomstig uit privéarchief A. van de Velde].
- 45 Anon., 'Brand in een landhuis te Blaricum', *Algemeen Handelsblad* (10 mei 1932); Hans Redeker, 'Tachtig jaar in de Bohème', *Algemeen Handelsblad* (5 maart 1966); anon., 'Rectificatie', *Algemeen Handelsblad* (26 maart 1966).
- 46 Anon., 'Henri van de Velde overleden', *VAR* (maart [?] 1969) [gegevens incompleet; artikel afkomstig uit privéarchief A. van de Velde].
- 47 Gary Schwartz, 'Oud en nieuw zeer', *Het Financieele Dagblad* (31 jan. 2004).
- 48 Zie bijvoorbeeld de kunstenaarslexicons van Vollmer (1961), Swillekens (1967) en Scheen (1970).
- 49 Lucas Ligtenberg, 'Venema is gestopt met schrijven en doet al zijn boeken weg', *NRC Handelsblad* (4 jan. 1992).
- 50 Leo Oomens, 'Venema is klaar met de oorlog', *Algemeen Dagblad* (10 sept. 1992).
- 51 Arend Evenhuis, "'Maar ik lees nog wel!'", *Trouw* (11 jan. 1992).
- 52 Wilco Boom, 'Adriaan Venema, gedreven tot de laatste snik', *Algemeen Dagblad* (6 nov. 1993).
- 53 Hazeu, *De wereld van Cees Bantzinger*, z.p.
- 54 Lewin, *Het clandestiene boek*, 218.
- 55 Venema deed onderzoek voor zijn boek *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, dat in 1986 verscheen.
- 56 Gerry van der List, 'Wat mooi is, blijft mooi', *Elsevier* (17 jan. 2007).
- 57 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 103.
- 58 Lowenthal, *The heritage crusade*, 143.
- 59 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit II*, 327.
- 60 Jansen van Galen, 'Tussen koloniale rancune', 33-35.
- 61 Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog', 40.
- 62 Von der Dunk, *Sprekend over identiteit*, 26.
- 63 Denninger-Schreuder, *Schilders van Laren*, 159.
- 64 Blotkamp en Koopmans ed., *Magie en zake-lijkheid*, 7.
- 65 Vraaggesprek met Y. Koopmans, 3 november 2008.
- 66 Rob Gollin, 'nsb-schilderij wekt interesse Rijksmuseum', *de Volkskrant* (14 nov. 2003).
- 67 Ibidem; vraaggesprek met R. Bergmans, 13 aug. 2012.
- 68 Mark Duursma, 'Kunstmusea zijn er al genoeg. Ronald de Leeuw over het nieuwe Rijksmuseum', *NRC Handelsblad* (19 juli 2002).
- 69 Zie het jaarverslag van het Rijksmuseum over 2007: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/.../RM-fonds-jaarverslag-2007.pdf>. Website bezocht op 18 maart 2013.
- 70 Van der Laarse, 'Kunst, kampen en landschappen', 191.
- 71 Ibidem.
- 72 Bok en Ten Dam, 'Foute graven', 18.
- 73 Zo meende de Raad voor Cultuur in het geval van de NSB-grafsteen dat de herinnering aan de oorlog 'vrijwel geheel gepresenteerd wordt door monumenten die de rol van de slachtoffers benadrukken'. De raad vond het voor een evenwichtig beeld van de geschiedenis 'evenwel van groot belang ook te beschikken over een voorbeeld van een grafmonument van herkenbaar nationaalsocialistische signa-

- tuur'. Als geciteerd in anon., 'Fel protest over status NSB-graf', *Het Parool* (21 dec. 2001).
- 74 Enzo van Steenberghe, 'Vorden buigt het hoofd voor Adolf en Gottlieb', *NRC Handelsblad* (5 mei 2012).
- 75 Bericht 'Hof wijst vorderingen FJN inzake dodenherdenking in Vorden af', gedateerd 19 feb. 2013, te lezen op www.rechtspraak.nl. Website bezocht op 1 mei 2013.
- 76 Brief van de Raad voor Cultuur aan staatssecretaris van ocw M.C. van der Laan, gedateerd 5 juli 2004, te lezen op <http://old.cultuur.nl/files/pdf/advies/mon-2003.5604.2.pdf>. Website bezocht op 30 dec. 2012.
- 77 Het citaat komt uit de verkorte versie van het rapport: Mooij, 'Stenen des aanstoots', 44.
- 78 Ibidem, 46.
- 79 Mooi noemt dit niet in haar artikel in *Icodo-Info*, maar wel in het rapport voor de Raad voor Cultuur. Zie daarvoor <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-28989-13-b1.pdf>. Website bezocht op 22 jan. 2013; Faber en Donker, 'De kunstschilder Reimond Kimpe', 319-320.
- 80 Wielenga, *Schaduw*, 106-107.
- 81 Anon., "'Nazischilderij' in Rijksmuseum", *Het Financieele Dagblad* (3 mei 2007); anon., 'Rijksmuseum koopt "nazi-schilderij" aan', *Algemeen Dagblad* (3 mei 2007); anon., 'Rijksmuseum Amsterdam koopt "nazischilderij"', *De Tijd* (3 mei 2007); anon., 'Rijksmuseum verworft nazischilderij', *Reformatisch Dagblad* (3 mei 2007).
- 82 Henk van Gelder, 'Fout schilderij', *NRC Handelsblad* (25 mei 2007).
- 83 David Barnouw, "'De nieuwe mensch" was echt een NSB-opdracht', *NRC Handelsblad* (24 januari 2011).
- 84 Jos Kessels, 'Mensch', *Eindhovens Dagblad* (1 juni 2007).
- 85 Ibidem. Kessels schrijft dat de bewuste kunsthandelaar, Jonas Knoop, Van de Velde persoonlijk had gekend, maar in werkelijkheid was het diens vader die hem had gekend. De beschrijving van Van de Velde vernam Knoop junior van een bevriende schilder, Jobst Heinrich Frese. Vraaggesprek met J. Knoop, 6 november 2008.
- 86 Vraaggesprek met J. Knoop, 6 november 2008.
- 87 De Keizer, 'Inleiding', 21.
- 88 Een term van Rob van Ginkel. Idem, *Rondom de stilte*, 733-740.
- 89 Hijink, *Het gedenkteken*, 210, 218-219.
- 90 De Keizer, 'Inleiding', 21.
- 91 Naar de beroemde versregels van Leo Vroman (1915): 'Kom vanavond met verhalen / hoe de oorlog is verdwenen, / en herhaal ze honderd malen: / alle malen zal ik wenen.' Als geciteerd in Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*, 216. Zie ook Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 126.
- 92 Van der Laarse, *De oorlog als beleving*, 35.
- 93 Jaarverslag Gemeentemuseum Arnhem 2004-2005, zie www.mm.karnhem.nl/PDF/Jaarverslag-2004-2005.pdf, website bezocht op 7 sept. 2012.
- 94 Jaarverslag Gemeentemuseum Arnhem 2011, zie www.mm.karnhem.nl/-uploaded/MMKA-HMA-Jaarverslag-2011.pdf, website bezocht op 7 sept. 2012.
- 95 De titel van die expositie luidde *Negerplastieken & Moderne Meesters. Carel van Lier (1897-1945), kunsthandelaar, wegbereider*.
- 96 Zie www.basvanlierschrijft.nl, website bezocht op 17 sept. 2010.
- 97 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 283.
- 98 Ibidem, 90.
- 99 Zoals blijkt uit Zandvliet, 'De Nieuwe Mensch', 47-49 en de jaarverslagen van het Rijksmuseum over 2006 en 2007. Zie voor de jaarverslagen <https://www.rijksmuseum.nl/nl/organisatie/jaarverslagen>, website bezocht op 30 dec. 2012.
- 100 Zandvliet, 'De Nieuwe Mensch', 47.
- 101 Arnold van de Velde, 'Gemeentemuseum vervalst geschiedenis "De Nieuwe Mensch"', *Den Haag Centraal* (24 juni 2011); Arnold van de Velde, "'De Nieuwe Mensch", de NSB en het Rijksmuseum', *NRC Handelsblad* (20 jan. 2011).
- 102 David Barnouw, 'Vreemde tournure Rijksmuseum', *de Volkskrant* (21 dec. 2010).
- 103 Wesselink, 'On The New Man', 159.
- 104 Van der Laarse, 'Erfgoed', 13-17.
- 105 Zie voor dit onderwerp Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010). Zie ook het artikel "'4 mei zoals die bedoeld is' bestaat niet" (*de Volkskrant*, 4 mei 2013) van Ilse Raaijmakers, die een dissertatie voorbereidt over de geschiedenis van de herdenkingsactiviteiten op 4 en 5 mei.
- 106 Assmann, *Geschichte im Gedächtnis*, 68-69.
- 107 Zie www.gemeentemuseum.nl/index.php?id=036901, website bezocht op 17 juni 2011.
- 108 Erll, *Kollektives Gedächtnis*, 123-125.
- 109 Zie voor een verdere uiteenzetting over de

divergentie tussen het wetenschappelijke en publieke debat over de oorlog: J.C.H. Blom, 'Geschiedschrijving en publieke emotie' in: idem, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007) 107-119.

110 Assmann, *Der lange Schatten*, 40-41.

111 Als geciteerd in Damrosch, *Jean-Jacques Rousseau*, 437.

112 Als geciteerd in ibidem, 436.

113 Zie ook de discussie die Sjoerd Faber en Gretha Donker opwerpen in hun artikel over het schilderij *Stadhuis van Middelburg II* van schilder Reimond Kimpe. Faber en Donker, 'De kunstschilder Reimond Kimpe', 323.

ETHIEK EN ESTHETIEK IN DE RECEPTIE VAN PYKE KOCH

1 Notulen bijeenkomst Egeraad voor de Beeldende Kunsten op 28 juni 1945, NA, Egeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.

2 Ibidem.

3 Notulen bijeenkomsten Egeraad voor de Beeldende Kunsten op 2 juli en 19 juli 1946, NA, Egeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18; Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 19.

4 Anon., 'Pyke Koch (63)', 18.

5 Koch werd uitgesloten van 20 november 1950 tot 21 november 1951. Steen, *Magisch realisten*, 42.

6 Als geciteerd in Van Gelder, 'De Duitse leider en zijn gigantische taak', *NRC Handelsblad* (3 maart 1995).

7 Van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, 18.

8 Ibidem.

9 Brief van Pyke Koch aan Jan Engelman, 3 april 1947, LM, coll. brieven Koch aan Engelman, E.3171 B.2.

10 Zoals aangegeven op Kochs dossiermap, NA, CABR, inv.nr. 106545. Zijn dossier vermeldt verder met betrekking tot zijn buitenvervolginstelling: 'onvoorwaardelijk. geen bewijs!' Formulier Interne dienst, gedateerd 14 april 1947, NA, CABR, inv.nr. 106545. Volgens Steen is er sprake geweest van onvolledig onderzoek. Idem, *Magisch realisten*, 41.

11 Brief van Minie Stärcke-Koch aan Anne Koch, 2 juni 1948, RKD, Planten, inv.nr. 2.

12 Brief van Pyke Koch aan Jo Planten-Koch, gedateerd 1948, RKD, Planten, inv.nr. 2.

13 Ibidem.

14 Kempers, 'De macht van de markt', 16.

15 Zie hiervoor zijn memoires *Vergeet het toch*

maar (Maastricht z.j. (ca. 1966)) en de herziene editie *Het revier* (Baarn 1978).

16 Steen, *Magisch realisten*, 42.

17 Anon., 'Pyke Koch (63)', 18.

18 Brief Koch aan Minie Stärcke-Koch, dec. 1944, RKD, Planten, inv.nr. 2.

19 Ibidem.

20 Ibidem.

21 Brief Koch aan Jo Planten-Koch, 1948, RKD, Planten, inv.nr. 2.

22 Van Garrel en Rothuizen, 'Langs de afgrond', 62.

23 Bastet, *De grote wandeling*, 103.

24 Aretino, *Ontaarde kunst*, 34-35.

25 Als geciteerd in De Ruiter, *A.M. Hammacher*, 174.

26 Pingen, *Dat museum is een mijnheer*, 78.

27 Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 185-189.

28 Zo verwoordde okw-ambtenaar G.A. Giltay Veth Reininks standpunt in een brief aan Engelman. Als geciteerd in Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 192-193.

29 Als geciteerd in ibidem, 193.

30 Als geciteerd in ibidem.

31 In de woorden van Giltay Veth. Als geciteerd in Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 193.

32 J.B. [Jacques Bot], 'Het schandaal van Venetië: regering propageert fascistische kunst', *De Waarheid* (27 mei 1950).

33 Anon., 'Eén-mans jury', *Het Parool* (19 mei 1950).

34 C. Doelman, 'De Biennale. Vlakproblemen en monumentaal expressionisme', *De Groene Amsterdammer* (23 sept. 1950).

35 Anon., 'Nederland: meer echo dan authenticiteit geluid', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 sept. 1950).

36 Timmer-Van Eunen, *Men voelt het*, 199-200.

37 Jan Engelman, 'Beeldende Kunst in 1950', *De Tijd* (30 dec. 1950).

38 Timmer-Van Eunen, *Men voelt het*, 199.

39 Ibidem, 194.

40 In 't Veld, *De ereraden*, 115.

41 *Advertentieblad voor Limburg* (26 sept. 1951); L.M., *Gazet van Limburg* (28 sept. 1951); Charles Wentinck, 'De adel van de wilskracht', *Elseviers Weekblad* (17 nov. 1951).

42 Brief van René P. Tonneijck, secretaris van De Onafhankelijken, aan W. Sandberg, gedateerd 20 feb. 1953, SMA, inv.nr. 3521.

43 Brief van T.J. Botke aan Willem Sandberg, gedateerd 25 feb. 1953, SMA, inv.nr. 3521.

44 Arian, *Zoeken & scheuren*, 493.

45 Aantekeningen A. de Roos op een aan hem

gerichte brief van Willem Sandberg, gedateerd 29 okt. 1955, SaA, SaKa, inv.nr. 41.

46 Jan Engelman, 'Schilder met zeldzame bekwaamheden', *De Tijd* (17 dec. 1955); Jan Engelman, 'De moderne kunst en Pijke Koch', *De Tijd* (30 dec. 1955); Charles Wentinck, 'Een expositie van Pyke Koch', *Elseviers Weekblad* (24 dec. 1955). Charles Wentinck was het pseudoniem van Charles van der Gaag.

47 K.S. [Ko Sarneel], 'Terug naar een volwaardig menselijke kunst', *De Maasbode* (31 dec. 1955).

48 Het *Algemeen Dagblad* schreef: 'Met al dat likken en poetsen is het leven uit zijn kunst verdwenen.' Anon., 'Twee uitersten. Karel Appel – Pyke Koch' (24 dec. 1955). C. Doelman spreekt in de *NRC* van een 'verlies aan beelden- de vermogens op wel zeer tragische wijze', van een 'volkomen levenloos en uitdrukkingloos beeld' en een 'wassenbeeldenspel'. Anon. [C. Doelman], 'Pyke Koch: vlucht in de techniek', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (24 dec. 1955). Jacques van der Ster schrijft: 'Men kon, vroeger, van het werk van Pijke Koch houden of niet, maar men moest erkennen, dat hij een belangrijk schilder was. Dat zal nu niet zo gemakkelijk meer vol te houden zijn: het is triest om te zien hoezeer hij is afgetakeld.' Idem, 'Nieuw werk van Pijke Koch', *De Groene Amsterdammer* (7 jan. 1956).

49 Hammacher, *Stromingen en persoonlijk- heden*, 165.

50 Ibidem, 136-137, 165. Het *Nieuwsblad van het Zuiden* nam Hammachers beschouwing expliciet over, bij enige andere critici zijn overeen- komstige redeneringen aan te treffen. F. Vercammen, *Nieuwsblad van het Zuiden* (9 jan. 1955); anon. [C. Doelman], 'Pyke Koch: vlucht in de techniek', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (24 dec. 1955); Jacques van der Ster, 'Nieuw werk van Pijke Koch', *De Groene Amsterdammer* (7 jan. 1956). In *De Tijd* bestrijdt Engelman Hammachers opvatting: 'Door al dat denken in generaties en groepe- ringen, door het beate geloof in "de" ontwik- keling der kunst, zijn wij vorsteljik aan het ver- geten, dat de billijkheid en de intelligentie ons opleggen, iedere figuur (en zelfs ieder schilde- rij) als een apart fenomeen te beschouwen.' Idem, 'Schilder met zeldzame bekwaam- heden', *De Tijd* (17 dec. 1955). Ook andere ver- dedigers van Kochs werk betrekken Ham- machers publicatie in hun artikelen. Ko Sarneel, 'Pyke Koch en de magisch-realist', *De Linie*

(31 dec. 1955); Hans van Straten, 'Pyke Koch frappeert met dramatische anekdoten', *Het Vrije Volk* (4 jan. 1956).

51 M.Bs. [Magda van Emde Boas], 'Pyke Koch – een waarschuwing', *De Waarheid* (9 jan. 1956).

52 Zie <http://www.joodsmonument.nl/person/454307>, website bezocht op 30 okt. 2012.

53 Van Emde Boas werd zelf als gevolg van haar kritiek op de Russische inval in Hongarije uit de CPN gezet. Frits Abrahams, 'Joop Wolff en de ondergang van de CPN', *NRC Handelsblad* (18 mei 1991).

54 Mooij, *De strijd*, 158-161.

55 Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 259-262.

56 De Keizer, 'Inleiding', 14.

57 Blotkamp, *Pyke Koch*, 136.

58 Brief Botke aan 'Willy' Sandberg, gedateerd 23 jan. 1956, SMA, inv.nr. 3655.

59 Brief Sandberg aan de afdeling Verzeke- ringszaken van de gemeente Amsterdam, gedateerd 9 dec. 1955, SMA, inv.nr. 3655.

60 Notulen vergaderingen Adviescommissie voor Representatieve Aankopen van Moderne Kunst, gehouden op 2 feb. 1956 en 27 aug. 1956, SMA, inv.nr. 1180.

61 Lijst rijksaankopen schilderkunst eind 1957-1958, SMA, inv.nr. 1183.

62 Kempers, 'De "wonderboy"', 17.

63 Kempers, 'Maskerades en metaforen', 81-87. Zie voor Kochs contorsionistes ook: Kempers, 'De "wonderboy"', 12-23.

64 Kuyvenhoven, *De Staat koopt kunst*, 180, 254.

65 Blotkamp, *Pyke Koch*, 22.

66 Redeker, 'De jonge realisten', 6-7; Ansenk, 'Realistisch bekeken', 13.

67 Koopmans en Rijnders ed., *In de schaduw van morgen*, 9; Blotkamp, *Pyke Koch*, 22-23.

68 Koopmans, 'Realisme in Nederland', 12; Van Geest, *Wim Schuhmacher*, 194.

69 Van der Hoek, 'Vier bazen bovenover', 79-83, 93-94; Koopmans, 'Neorealisme als Arnhemse specialiteit', 55-61.

70 Koopmans, 'Realisme in Nederland', 12.

71 *Pyke Koch, schilderijen*, 3-4.

72 Ibidem, 4.

73 D.W., 'De problematische Pyke Koch', *Rotterdams Nieuwsblad* (18 juni 1966).

74 (Amsterdam, z.j. (ca. 1954)).

75 Deze overzichtstentoonstelling vond plaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Pas in 1983 zou het Centraal Museum zijn Wichman- tentoonstelling houden. Voorwoord van

- Adeline M. Janssens, directeur van het Centraal Museum 1972-1988, in Van Burkom en Mulder, *Erich Wichman*, z.p.
- 76 D.W., 'De problematische Pyke Koch', *Rotterdams Nieuwsblad* (18 juni 1966).
- 77 Paul van 't Veer, 'Pyke Koch en zijn valse inspiratiebron', *Algemeen Ochtendblad* [onderdeel van *Het Vrije Volk*] (27 juni 1966).
- 78 Ibidem.
- 79 R.K.H., 'Hoge droom en griezelige nachtmerrie van Pyke Koch', *Deventer Dagblad* (28 juni 1966).
- 80 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 87-88.
- 81 Ibidem, 76.
- 82 Von der Dunk, *In het huis van de herinnering*, 325.
- 83 Assmann, *Geschichte im Gedächtnis*, 44.
- 84 Vraaggesprek met M. Heijs-Boerma, 15 feb. 2012.
- 85 Heldring, 'Veer, Paul van 't', 613.
- 86 Renders en Arnoldussen, *Jong in de jaren dertig*, 15-16.
- 87 Zoals blijkt uit de bundel *Jong in de jaren dertig* van Hans Renders en Paul Arnoldussen (Soesterberg 2003).
- 88 Als geciteerd in Renders en Arnoldussen, *Jong in de jaren dertig*, 18-19.
- 89 In de periode 1960-1972 vonden de volgende tentoonstellingen plaats: 4 magische realisten, Centraal Noordbrabants Museum, Den Bosch 1960-1961; *Expositie van schilderijen. Carel Willink, Pyke Koch*, Utrechtse Kring, Utrecht 1965; *Het magisch realisme*, Hengelose Kunstzaal, Hengelo 1965-1966; *Tentoonstelling van schilderijen van Pyke Koch, Kor Postma, Carel Willink*, Utrechtse Kring, Utrecht 1969; *Magisch realisme in Nederland*, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen 1971. Blotkamp, *Pyke Koch*, 151-153.
- 90 Zie bijvoorbeeld: Ed Wingen, 'De reünie van drie magische realisten', *De Telegraaf* (20 feb. 1969); Maarten Beks, 'Reünie der magiërs na veertig jaar', *Limburgs Dagblad* (8 maart 1969); R.D.C., 'Nederlands magisch realisme', *De Nieuwe Gids* (21 sept. 1971).
- 91 Blotkamp, *Pyke Koch*, 23. Ook Hans Redeker prijst Buycks stuk als 'voortreffelijke studie'. Idem, 'Twee soorten Utrecht', *NRC Handelsblad* (9 feb. 1973).
- 92 R.D.C., 'Nederlands magisch realisme', *De Nieuwe Gids* (21 sept. 1971).
- 93 Enige voorbeelden: Lambert Tegenbosch, 'Galerij der galerijen', *de Volkskrant* (21 okt. 1972); Frans Duister, 'Pyke Koch in het Stede-
- lijk', *De Tijd* (12 okt. 1972); Hans Redeker, 'Pyke Koch, de naïef', *NRC Handelsblad* (13 okt. 1972); Ron Kaal, 'De puike schilderijen van Pyke', *Elseviers Magazine* (14 okt. 1972) 131-135.
- 94 Blotkamp, *Pyke Koch*, 90-91.
- 95 Ibidem, 142.
- 96 Blotkamp werkte op het Kunsthistorisch Instituut aan de Rijksuniversiteit Utrecht, dat bekendstond om zijn formele benadering van de kunst. Hans Redeker, 'Twee soorten Utrecht', *NRC Handelsblad* (9 feb. 1973).
- 97 Louis van Tilborgh en Annemieke Ouwkerk, 'De meerderepresentatieve expositie van Kochs schilderkunst', *NRC Handelsblad* (3 jan. 1983).
- 98 Walter Barten, 'Fictie en werkelijkheid in de kunst van Pyke Koch', *Het Financieele Dagblad* (7 jan. 1983); Eddy de Jongh, 'Pyke Koch – tentoonstelling en monografie', *Avenue* (nov. 1972); Jan van Geest, 'Koch doet dubbelzinnig verslag van de menselijke ziel', *Vrij Nederland* 33 (11 nov. 1972).
- 99 Jan van Geest, 'Koch doet dubbelzinnig verslag van de menselijke ziel', *Vrij Nederland* (11 nov. 1972).
- 100 Van Tilborgh is vandaag de dag conservator in het Van Gogh Museum. Ouwkerk werkt als vakreferent klassieke Oudheid en kunstgeschiedenis bij de Universitaire Bibliotheken Leiden en publiceert geregeld over kunst.
- 101 Ouwkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 6-12, 23.
- 102 Ibidem, 14.
- 103 Zie bijvoorbeeld Lily van Ginneken, 'De wereld achter Pyke Koch', *de Volkskrant* (9 aug. 1980); anon., 'De zwarte band', *Kunstbeeld* (sept. 1980); Hans Mulder, 'Het zelfportret met zwarte band is het portret van een van de laatsten der elitaires', *Vrij Nederland* jrg. 41 (13 sept. 1980); Weitenberg, 'Pyke Kochs "Zelfportret met zwarte band"', 49-53.
- 104 Wesselink, 'On The New Man', 152-153.
- 105 Anon., 'Anderhalf miljoen voor Pyke Kochs', *De Telegraaf* (9 dec. 1988).
- 106 Anon., *De Gooi- en Eemlander* (2 nov. 1988).
- 107 Als geciteerd in Pieter Steinz, 'Pionier, zondebok, rolmodel', *NRC Handelsblad* (18 aug. 2012).
- 108 Steen, *Magisch realisten*, 34.
- 109 Depondt, 'Magisch realisme is de kwade reuk nooit echt kwijtgeraakt', *de Volkskrant* (7 juli 1991).
- 110 Dick Ket overleed in september 1940, dus maakte het grootste deel van de oorlog niet mee.

111 Mededeling Centraal Museum, 3 jan. 2013. Zie ook: Schoon e.a. ed., *Pyke Koch*, 201-263; digitale catalogus van het Centraal Museum Utrecht: <http://centraalmuseum.nl/ontdekken/object/?img-only=1>. Website bezocht op 3 jan. 2013.

112 Bosma, 'De caleidoscopische kijker', 354-355.

113 Wilma de Rek, 'Museum houdt prijzen van Pyke Kochs geheim', *Utrechts Nieuwsblad* (26 juli 1995).

114 Het museum bezat op het moment dat de DSB Bank instortte 31 werken van Willink, 31 van Hynckes en 13 van Koch. Roodenburg-Schadd, 'De polemische jaren', 23. Aanvankelijk had Scheringa moeite met het aankopen van Koch vanwege zijn politieke verleden. Museumdirecteur Emily Ansenk hielp hem over dit bezwaar heen. Rob Boubier, 'Critici stonden paf om nieuwkomer Pyke Koch', *Noordhollands Dagblad*, editie Kennemerland (12 okt. 2002).

115 Liesbeth Wytzes, 'Altijd heb ik het een sport gevonden om een ander te slim af te zijn', *Elsevier* jrg. 68 afl. 51/52 (22/29 dec. 2012) 76-79, aldaar 79.

116 Henny de Lange, 'Zakenman Melchers koopt bijna hele Scheringa-collectie', *Trouw* (9 maart 2012).

117 Godert van Colmjon, 'Het twijfelachtige ego van een meesterschilder', *Drentse Courant* (17 maart 1995).

118 Cees Straus, 'Kochs kille erotiek houdt kijker op ruime afstand', *Trouw* (1 april 1995).

119 Peter Yvon de Vries, 'In de macht van een voorstelling', *HP/De Tijd* (24 feb. 1995) 54-57, aldaar 57.

120 Henk van Gelder, 'De Duitse leider en zijn gigantische taak', *NRC Handelsblad* (3 maart 1995); Koch, 'Pyke Koch', 9-15.

121 Henk van Gelder, 'De Duitse leider en zijn gigantische taak', *NRC Handelsblad* (3 maart 1995).

122 Vraaggesprek met W. Schuhmacher, 19 dec. 2008.

123 Blotkamp, 'Pyke Koch: is he human?', 62.

124 Blom, 'De oorlog na de oorlog', 128.

125 Ibidem, 129-131.

126 Een Zwitserse onderzoekscommissie kwam uit op een bedrag van maximaal 800 miljoen gulden. Paul Luttkhuis, 'Zwitserse banken voelen zich gerehabiliteerd', *NRC Handelsblad* (7 dec. 1999).

127 Zie onder andere: Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrij-*

ding (Den Haag 1990); Martin Bossenbroek, *De meelstreep* (Amsterdam 2001); Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001). De publicatie *De meelstreep* werd geschreven in opdracht van de in 1998 op verzoek van de overheid opgerichte Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (soto). Uit naam van deze stichting verschenen ook de boeken *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: getuigenissen* (Hinke Piersma ed., Amsterdam 2001), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: regionale verschillen* (Conny Kristel ed., Amsterdam 2002) en *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Conny Kristel ed., Amsterdam 2002).

128 Anon., 'Joden blij met 400 miljoen', *Algemeen Dagblad* (22 maart 2000).

129 Anon., 'Nederland geeft 202 schilderijen terug', *NRC Handelsblad* (7 feb. 2006).

130 Anon., 'Kok biedt joden alsnog excuses aan', *de Volkskrant* (29 jan. 2000).

131 De Keizer, 'Inleiding', 17.

132 Blotkamp, 'Pyke Koch: is he human?', 62.

133 Ibidem.

134 Ansenk, *Fresco's en Fellini*, 5. De volledige titel van de tentoonstelling luidt: *Fresco's en Fellini. Pyke Koch geïnspireerd door Italië*.

135 Ansenk, *Fresco's en Fellini*, 17-18.

136 Blotkamp, *Pyke Koch*, 142.

137 Frits Abrahams, 'In Spanbroek', *NRC Handelsblad* (25 juni 2004); Koch, 'Notities over kunst', 70.

138 Leo van Gelderen, 'De dubbele blik op Pyke Koch', *Alkmaarsche Courant* (12 aug. 2004).

139 Witteveen, 'Een bril', 180. Deze tegenstelling tussen de twee kenners kwam opnieuw naar voren in een aan Koch gewijde editie van *Kunstschrift* uit 2010. Zie hun beider artikelen in jrg. 54 afl. 1 (feb./maart 2010).

140 Zie www.utrecht.nl/smartsite.dws?id=355969, website bezocht op 15 aug. 2012.

141 Brief Koch aan Jo Planten-Koch, ongedateerd (1970), RKD, Planten, inv.nr. 3.

DE NEERGANG VAN JOHAN POLET

1 Brief van het Nederlands Beheersinstituut Bureau Amsterdam aan de Maatschappij Arti et Amicitiae, gedateerd 16 okt. 1945, NA, NBI, inv.nr. 142125.

2 Verschillende correspondenties in het dossier van Polet in het NA, NBI, inv.nr. 142125; Teeuwisse, *Leven en werk*, 87-88.

- 3 Mede-Kultuurraadslid Dirk Hannema werd, hoewel hij vermoedelijk alleen in de vroege jaren dertig lid was van de NSB, wel geïnterneerd. Hannema vervulde echter naast zijn adviesfunctie in de Kultuurraad de belangrijker functie van gemachtigde voor het museumwezen in Nederland en werd daarom als groot collaborateur gezien. Pam, 'Dirk Hannema', 14, 26-27.
- 4 'Beheersters Verslag' van het Nederlands Beheersinstituut – Bureau Amsterdam/ Accountants-Afdeling, gedateerd 25 juni 1947, NA, NBI, inv.nr. 142125.
- 5 Huijg, *H.F. Boot*, 98.
- 6 Ibidem, 22.
- 7 Notulen zitting Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 25 juli 1945, NA, Eeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
- 8 Ibidem.
- 9 Notulen van de bijeenkomsten van de Eerraad voor de Beeldende Kunsten op 6 sept. 1945 en 25 feb. 1946, NA, Eeraden v.d. Kunst, inv.nr. 18; Bavelaar, *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 198-199.
- 10 Houtsmuller, *Johan Polet*, 96.
- 11 Van Adrichem e.a. ed., *Rebel, mijn hart*, 135, 155, 179, 182.
- 12 Ibidem, 139.
- 13 Ibidem, 193.
- 14 Als geciteerd in Teeuwisse, *Leven en werk*, 94.
- 15 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 230-234.
- 16 Ramaker en Van Bohemen, *Sta een ogenblik stil*, 23, 41-42; Carasso, 'Beelden, beeldhouwers en bezettingstijd', 44-45; Tilanus, *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 35-43.
- 17 Tilanus, *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 38, 165. Ook Havermans kreeg vergiffenis, nadat hij spijt had betuigd voor het aanzetten van kunstenaars tot toetreden van de Cultuurkamer. Hij werd opnieuw als secretaris geïnstalleerd. Tilanus, 'Het vrije beeld', 31.
- 18 Koopmans voegt eraan toe dat 'onder de kunstenaars die als eersten aan de lokroep van de Cultuurkamer hadden gehoor gegeven' veel kunstenaars waren die voor de oorlog evenmin veel succes hadden gekend. Koopmans, *John Rådecker*, 245.
- 19 Brief van Johan Polet aan N. Vroom, hoofd van de afdeling Kunsten op het ministerie van okw, 16 dec. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 20 Hij sprak van een 'ernstige psychische depressie' als gevolg van zijn 'veelvuldige en groote moeilijkheden' in de wederopbouwjaren. Brief Polet aan N. Vroom, 16 dec. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 21 Houtsmuller, *Johan Polet*, 95, 119 (noot 9).
- 22 Als geciteerd in ibidem, 96.
- 23 Ibidem, 97.
- 24 Ibidem, 95-96.
- 25 Ibidem, 96; anon., 'Sluyter en Polet', *Algemeen Handelsblad* (4 jan. 1952).
- 26 Koopmans, *John Rådecker*, 245. Hannema's vermogen bedroeg in 1946 ruim f362.000. Vooroorlogse contacten als de families Van Beuningen en Van der Vorm ondersteunden Hannema's activiteiten op kunstgebied ook na de oorlog. Mosler, *Dirk Hannema*, 48-61.
- 27 Brief Polet aan N. Vroom, gedateerd 16 dec. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 28 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 201.
- 29 Anon., 'Eduard Flipse gehuldigd', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 maart 1956).
- 30 Brief van de Rijkscommissie van Advies voor Opdrachten aan Beeldend Kunstenaars aan de minister van okw, gedateerd 2 feb. 1940, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701. Zie ook Kuyvenhovens, *De Staat koopt kunst*, 71-72.
- 31 Nota van de minister van okw aan de Rijkscommissie van Advies voor Opdrachten aan Beeldend Kunstenaars, gedateerd 14 feb. 1940, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 32 Brief van de Rijkscommissie van Advies voor Opdrachten aan Beeldend Kunstenaars aan de secretaris-generaal van het DVK T. Goede-waagen, gedateerd 10 dec. 1940, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 33 Brief van Polet aan mej. C.J. Gischler van het Bureau Beeldende Kunsten aan het ministerie van okw, gedateerd 30 okt. 1948, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701. Enige journalisten beschreven en fotografeerden het gipsmodel: Hannema, 'Nieuwe beeldhouwwerken van Johan Polet', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1942); Nico de Haas, 'De scheppende wil. Nieuw werk van Johan Polet', *Hamer* jrg. 3 afl. 12 (sept. 1943) 26-29, aldaar 27, 29; anon., 'De nieuwe "Hamer" over Polet', *Het Volk* (25 sept. 1943).
- 34 Brief Polet aan N. Vroom, gedateerd 16 dec. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 35 Nota van de afdeling Kunsten aan de minister, gedateerd 22 okt. 1947, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 36 Nota van de afdeling Kunsten aan de minister, gedateerd 27 feb. 1948, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701. Polets uitsluiting van overheids-

- opdrachten en tentoonstellingen liep af op 5 mei 1947.
- 37 Addendum van de chef van de afdeling Kunsten aan de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken te Amsterdam, ongedateerd, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701. In het jaar erna werd het monument op verzoek van de weduwe naast het graf geplaatst. Nota van het hoofd van de afdeling Kunsten aan burgemeester en wethouders van Voorburg, gedateerd 13 nov. 1950, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 701.
- 38 Het gaat om het in hoofdstuk 2 besproken werk *De scheppende wil*.
- 39 Jan Engelman, 'Amsterdamsche exposities', *De Groene Amsterdammer* (9 jan. 1937).
- 40 Nico de Haas, 'De scheppende wil. Nieuw werk van Johan Polet', *Hamer* jrg. 3 afl. 12 (sept. 1943) 26-29, aldaar 26.
- 41 Hannema, 'Nieuwe beeldhouwwerken van Johan Polet', *Algemeen Handelsblad* (27 maart 1942).
- 42 Anon., 'Amsterdams geschenk voor Museum Boymans', *De Telegraaf* (29 dec. 1950).
- 43 Hammacher, *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 36.
- 44 Brief van Jan Kassies aan Mien van Kerckhoven-Kling, gedateerd 12 jan. 1951, IISG, Fed., inv.nr. 27.
- 45 Boek met nieuw ingeschreven leden Arti et Amicitiae 1920-1967, Arti, inv.nr. 9.
- 46 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 26 mei 1953, Arti, geen inv.nr.
- 47 Notulen bestuursvergadering Arti et Amicitiae op 11 juni 1954, Arti, geen inv.nr.; notulen bestuursvergadering Nederlands Steuncomité voor Beeldend Kunstenaars op 7 sept. 1954, Arti, geen inv.nr.
- 48 D.W., 'Veel hedendaagsen van Arti zijn toch meer van gisteren', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (9 mei 1961).
- 49 Vraaggesprek met P.H. ten Hoopen, 9 okt. 2013.
- 50 Vraaggesprek met P.H. ten Hoopen, 4 april 2009.
- 51 Vraaggesprek met K. Löb, 14 juli 2009.
- 52 Zie bijvoorbeeld notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 30 dec. 1957, Arti, geen inv.nr.
- 53 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 25 april 1966, Arti, geen inv.nr.
- 54 Ibidem.
- 55 Notulen ledenvergadering Arti et Amicitiae op 28 nov. 1966, Arti, geen inv.nr.
- 56 Zie bijvoorbeeld de reacties op een groeps-tentoonstelling op Arti in 1956: anon., 'Drie Amsterdamsche exposities', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (14 feb. 1956); Bob Buys, *Haarlemsch Dagblad* (18 feb. 1956); H.v.C. [Henri van Calker], 'Groepen in Arti', *Het Gooi en Omme-land* (18 feb. 1956).
- 57 Vraaggesprek met K. Löb, 14 juli 2009.
- 58 Anon., 'St.-Lucasmedaille voor Johan Polet', *De Telegraaf* (22 feb. 1965).
- 59 Notulen vergaderingen werkcomité ter uitvoering van het Nederlands-Belgisch Cultureel Accoord op 26 aug. en 24 sept. 1947, SMA, inv.nr. 3404.
- 60 *Nederlandse beeldhouwers/Sculpteurs Néerlandais* (tent.cat. Paleis voor Schone Kunsten en Mus. voor Schone Kunsten, Brussel/Luik 1952).
- 61 Hofhuizen, 'Johan Polet', *De Tijd* (31 mei 1958).
- 62 Houtsmuller, *Johan Polet*, 97-99.
- 63 Tilanus, 'Het vrije beeld', 35; Carasso, 'De knuppel in het hoenderhok', 147.
- 64 5e *Internationale beeldtentoonstelling*, 10-11.
- 65 Hefting, *De eigen ruimte*, 47; Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uitert ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 114-116.
- 66 Braat, *Beeldhouwkunst in nieuwe banen*, 5.
- 67 Ibidem.
- 68 Ibidem, 9.
- 69 Ibidem, 10.
- 70 De Visser, *De tweede helft*, 29.
- 71 Reijnders, '1945-heden', 42; Teeuwisse, 'Inleiding', 14; Tilanus, 'Het vrije beeld', 35; Hefting, *De eigen ruimte*, 42-43. Zie ook: Ruud Meijer, *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)* (Amsterdam 1989).
- 72 9 jaar *Stedelijk Museum Amsterdam, 1945-'54* (z.p. (Amsterdam) z.j. (1954)); lijsten tentoonstellingen in het Stedelijk Museum in de periode 1945-1960, SMA, inv.nr. 5057.
- 73 Rapport 'Ontwikkelingsmogelijkheden van de beeldende kunsten', gedateerd 14 mei 1946, SaA, SaK, inv.nr. 454.
- 74 13 *beeldhouwers uit Parijs*, z.p.
- 75 Anon., 'Beeldhouwer Johan Polet zestig jaar', *De Tijd* (18 aug. 1954); anon., 'Beeldhouwer Polet 70 jaar', *Het Parool* (13 aug. 1964); anon., 'Johan Polet 70 jaar', *Het Vaderland* (13 aug. 1964).
- 76 Hofhuizen, 'Johan Polet', *De Tijd* (31 mei 1958).
- 77 Blom, 'De oorlog na de oorlog', 123-124.

- 78 Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, 9.
- 79 Van Reijn, *Beeldhouwers van deze tijd*, 31-38.
- 80 Koopmans, *John Rädecker*, 7. Ook Jan Teeuwisse prijst Hammacher om zijn visie en schrijfstijl. Idem, 'Inleiding', 11.
- 81 Hammacher, *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 36.
- 82 Hammacher, *Stromingen en persoonlijkheden*, 134-138.
- 83 Hahndieck en Lampe, *Beeldhouwers in beeld*, 33.
- 84 Koopmans, *John Rädecker*, 245.
- 85 Als geciteerd in Houtsmuller, *Johan Polet*, 101.
- 86 Anon., 'Johan Polet en de menselijkheid', *De Tijd* (13 feb. 1971).
- 87 Anon., 'Beeldhouwer Johan Polet overleden', *NRC Handelsblad* (13 feb. 1971).
- 88 Anon., 'Beeldende kunst', *Elseviers Magazine* (20 feb. 1971).
- 89 Teeuwisse, *Han Wezelaar*, VIII.
- 90 Beerman, Van Burkom en Grijsenhout ed., *Beeldengids Nederland*, 6.
- 91 Ype Koopmans, *Muurvast & gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940* (Rotterdam 1997).
- 92 En op het gebied van de Nederlandse beeldhouwkunst door Paul Hefting, *De eigen ruimte. Beeldhouwkunst in Nederland na 1945* (Amsterdam 1986). Teeuwisse, *Han Wezelaar*, xv.
- 93 Teeuwisse, 'Inleiding', 11-12.
- 94 Van Burkom, 'Kunstvormgeving in Nederland', 100.
- 95 Teeuwisse, *Han Wezelaar*, xv; aanvullende informatie per e-mail van Louk Tilanus aan de auteur, gedateerd 31 aug. 2012.
- 96 Teeuwisse, '1914-1945', 31.
- 97 Teeuwisse e.a., *Erg groeit een beeldhouwkunst*, 7; Teeuwisse, 'Inleiding', 15; Tilanus, 'Het vrije beeld', 25.
- 98 Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, 160. Van De Jong nam de krant over dat alle Kultuurraadsleden op zijn minst pro-Duits waren. De Jong, *Het Koninkrijk* 5, 279.
- 99 E.O. [Ed Olivier], 'Fout', *Haagsche Courant* (15 jan. 1985); Ed Olivier, 'Straten naar "foute" beeldhouwer genoemd', *Haagsche Courant* (15 jan. 1985).
- 100 Anon., 'Poletstraat wordt Toon Dupuisstraat', *Haagsche Courant* (29 nov. 1986). Toon Dupuis (1877-1937) was een van geboorte Belgische beeldhouwer die in Den Haag leefde en werkte.
- 101 Houtsmuller, *Johan Polet*, 99.
- 102 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 6 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18; Huig, *H.F. Boot*, passim.
- 103 Huig, *H.F. Boot*, 70-71.
- 104 Als geciteerd in Rijdes, *Ontmoetingen*, 51.
- 105 Als geciteerd in ibidem.
- 106 Rijdes, *Ontmoetingen*, 27.
- 107 Huig, *H.F. Boot*, 102.
- 108 Rijdes, *Ontmoetingen*, 27.
- 109 Notulen bijeenkomst Ereraad voor de Beeldende Kunsten op 11 juli 1945, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 18.
- 110 Huig, *H.F. Boot*, 82.
- 111 Ibidem, 102.
- 112 Document 'Mondelinge uitspraken van den Centralen Eereraad', gedateerd 7 maart 1947, NA, Ereraden v.d. Kunst, inv.nr. 95.
- 113 Huig, *H.F. Boot*, 105, 108.
- 114 Anon., 'Haarlem nam afscheid van H.F. Boot', *Haarlems Dagblad* (7 maart 1963).
- 115 Huig, *H.F. Boot*, 18.
- 116 Ibidem, 110.
- 117 Rijdes, *Ontmoetingen*, 7.
- 118 Huig, *H.F. Boot*, 27-29.
- 119 Als geciteerd in ibidem, 109.
- 120 Ibidem, 102-105.
- 121 Ibidem, 81, 104-105.
- 122 Ibidem, 26, 109.
- 123 Aretino, *Ontaarde kunst*, 34.
- 124 Doorman, *De romantische orde*, 129.
- 125 Ibidem, 130.
- 126 Huig, *H.F. Boot*, 22-26.
- 127 Als geciteerd in ibidem, 25.
- 128 Frank Roos, 'Te veel eer voor zo'n foute man', *De Telegraaf* (25 juni 1999).
- 129 E-mailbericht van conservator van het Frans Hals Museum A. Erfteemeijer aan de auteur, gedateerd 12 sept. 2013.

BESCHOUWING

- 1 Brief van J.H. des Tombe aan officier-fiscaal J.B. Drewes, gedateerd 16 april 1947, NA, inv.nr. 106545. Des Tombe was een kennis van Koch en schreef een brief om hem te verdedigen.
- 2 Als geciteerd in Blotkamp, *Pyke Koch*, 131.
- 3 Houtsmuller, *Johan Polet*, 96-98; Herman Hofhuizen, 'Het menselijke voorop. Johan Polet', *De Tijd* (31 mei 1958).
- 4 Houtsmuller, *Johan Polet*, 96.
- 5 A.B., 'Voorjaars tentoonstelling 1946 der Maatschappij "Arti et Amicitiae", Amsterdam', *Cultuur en Gemeenschap* (juni 1946) 14.
- 6 F.P. Huygens, 'Beeldende kunst in Amsterdam.

- Arti's voorjaartentoonstelling', *Algemeen Handelsblad* (19 juni 1946).
- 7 Redeker en Van Beek, 1945-1965, 7.
- 8 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 55. Zie ook: Withuis, 'Het verhaal van de een', 52-53.
- 9 Blom, *In de ban van goed en fout*, 125-126.
- 10 Stigter, 'Beelden om nooit te vergeten', 31.
- 11 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 55; Blom, *In de ban van goed en fout*, 125; Von der Dunk, *In het huis van de herinnering*, 304-305; De Keizer, 'Inleiding', 14-15.
- 12 Von der Dunk, *In het huis van de herinnering*, 308. Zie ook: Withuis, *Erkenning*, 32.
- 13 De Haan, *Na de ondergang*, 64, 225.
- 14 Van Galen Last en Wolfswinkel, *Anne Frank and after*, 141; Van der Laarse, *De oorlog als beleving*, 22-23.
- 15 Blom, *In de ban van goed en fout*, 124.
- 16 Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 76-93, 371.
- 17 Vraaggesprek met A. van de Velde, 11 feb. 2012.
- 18 Ouwerkerk en Van Tilborgh, *Een schilderij centraal*, 25.
- 19 Kossmann, *Familiearchief*, 87.

SLOTBESCHOUWING

- 1 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1*, 443, 406. Werkman citeerde naar eigen zeggen 'een geleerde', onduidelijk is om welke, naar het lijkt Duitse, geleerde het ging.
- 2 Van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 16-17.
- 3 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1*, 198.
- 4 Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog', 27-28; Von der Dunk, 'De partijen', 45.
- 5 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 13.
- 6 Nieuwenhuys, 'Manifest', z.p.
- 7 De Visser, *De tweede helft*, 38-39.
- 8 Guilbaut, *How New York stole the idea*, 201.
- 9 Langfeld, *Die Kanonisierung*, 176-177. Ook in Nederland werd de Duitse historische avantgarde na 1945 beduidend positiever ontvangen dan daarvoor. Zie hiervoor Gregor Langfeld, "Hitler hield niet van groene luchten". Kentering in de waardering van de Duitse avant-garde in Nederland na 1945', *Jong Holland* jrg. 18 afl. 2 (2002) 40-49.
- 10 Van Adrichem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 249.
- 11 Zie *Reflex*, het lijfblad van de Experimentele Groep, en de diverse publicaties van Vrij

- Beelden (en de groepering Creatie), opgenomen in Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uiterd ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 102-112.
- 12 Willem Sandberg, concept 'woord vooraf', ongedateerd, SMA, inv.nr. 2701. Dit woord vooraf is opgenomen in: Hugo Claus, *Karel Appel. Schilder* (Amsterdam 1964).
- 13 Van Houts, *Karel Appel*, 30.
- 14 Assmann, *Geschichte im Gedächtnis*, 46-47.
- 15 Asselbergs-Neessen, *Kind, kunst en opvoeding*, 149, 263-264.
- 16 *Ibidem*, 153.
- 17 D.A.M. Binnendijk, 'De nood onzer letterkunde', *Kroniek van Kunst en Cultuur* jrg. 9 (1948) 8-9.
- 18 Petersen en Brattinga, *Sandberg*, 59; Van Uiterd, 'Groepsgewijs op zoek', 10.
- 19 Als geciteerd in Petersen en Brattinga, *Sandberg*, 59.
- 20 Zo legt kunsthistoricus Jan van Adrichem uit: 'Vooral Picasso's sociaal en politiek bewustzijn werd nu [na de oorlog] als kenmerkend aspect van zijn modernisme beschouwd, waarbij de deformaties die hij de menselijke figuur oplegde, golden als een reactie op oorlogsgeweld en politieke spanningen. Met die optiek [...] kregen steeds bredere publieksgroepen steeds meer waardering voor Picasso's werk.' Idem, *De ontvangst van de moderne kunst*, 166.
- 21 Anon., 'Beslag gelegd op ontaalde kunst', *Dagblad van het Zuiden voor Eindhoven, Meierij, Peel en Kempenland* (4 okt. 1943).
- 22 Wintgens, 'De kwestie Aad de Haas', 167-172; anon., 'De Haas neemt zijn staties weg', *De Tijd* (16 april 1949).
- 23 Brieven van Charles Roelofs, ongedateerd (ca. 1949), SMA, inv.nr. 2682; anon., 'Gerrit v.d. Veenvrij voor Aad de Haas', *De Tijd* (10 jan. 1950).
- 24 Wintgens, 'De kwestie Aad de Haas', 172.
- 25 Verslag van de vergadering van het Comité Nationale Tentoonstelling 5 mei 1955 op 8 maart 1955, SMA, inv.nr. 3596.
- 26 Aanwezig waren G. Bolkestein, L.P.J. Braat, P.H. Dijkema, J. van Heel, H.L.C. Jaffé, G. Lataster en J. Sluijters. B. Groenier, R. Frankot en K.E. Schuurman kwamen later tijdens de vergadering, onduidelijk is of zij ook meestemden.
- 27 De Visser, *De tweede helft*, 67.
- 28 Nota van de afdeling Kunsten voor de minister van OKW, gedateerd 22 juli 1957, NA, OKW/Kunsten, inv.nr. 103.

- 29 Aretino, *Ontaarde kunst*, 49.
- 30 Jan Engelman, 'Een ruimtelijk probleem opgelost', *De Groene Amsterdammer* (10 sept. 1949).
- 31 Ibidem.
- 32 Ibidem.
- 33 Willink, *De schilderkunst*, 53.
- 34 Ibidem, 54.
- 35 Timmer-van Eunen, *Men voelt het*, 188-189.
- 36 Ibidem, 187-200; Delhaye, 'De Biennale', 107; Van der Heijden, 'Internationale inhaalmanoeuvres', 38.
- 37 Vgl.: Pomian, *Collectors and curiosities*, 30. Pomian spreekt van het (kunst)object als 'semiofoon', als drager van betekenis.
- 38 Halbertsma, 'De geschiedenis van de kunst-geschiedenis', 89.
- 39 Rösch, *Aby Warburg*, 52.
- 40 Halbertsma, 'De geschiedenis van de kunst-geschiedenis', 89.
- 41 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1*, 108-109.
- 42 Als geciteerd in Van Dooren, Roodenburg-Schadd en Van Uitert ed., *Vrij Beelden en Creatie*, 109.
- 43 Bolzoni, 'Gedächtniskunst', 163-169.
- 44 Vertaling van de auteur. Het Duitstalige broncitaat luidt: 'Wir wollen sie Orte der Erinnerung nennen; denn kaum hat ein Mensch einen Blick auf das Bild der Minerva geworfen, so begreift er in diesem Zeichen nicht nur alle Bedeutungen, die ihr die Dichter zugeschrieben haben, sondern darüber hinaus die außerordentliche Weisheit des höchsten Senats von Venedig in seiner Regierung und seinen Handlungen.' Bolzoni, 'Gedächtniskunst', 168.
- 45 Vertaling van de auteur. Het Duitstalige broncitaat luidt: 'So verdichtet [...] die Figur der Minerva/Pallas in ihrer Gestalt eine vollständige literarische Tradition (poetische Schriften), die ohne Mühe vom öffentlichen Bewußtsein aufgerufen werden kann. Zugleich aber besitzt sie ein politisches Wirkungspotential. Denn sie repräsentiert mit der Weisheit der venezianischen Regenten eine Komponente des Stadt-Mythos und bringt diese auch zu Bewußtsein.' Bolzoni, 'Gedächtniskunst', 168.
- 46 Van Dooren, 'Kunstenaars verenigd', 16, 23; Stokvis, *Cobra*, 164-182.
- 47 Vertaling van de auteur. Het Duitse begrip luidt 'vollständige literarische Tradition'. Bolzoni, 'Gedächtniskunst', 168.
- 48 Zie hiervoor ook Schuyt en Taverne, 1950, 474.
- 49 Van Tilborgh, 'Vrije kunst in een onvrije tijd', 62.
- 50 Langfeld, *Die Kanonisierung*, 176-177.
- 51 Bolzoni, 'Gedächtniskunst', 168-169.
- 52 Pomian, *Collectors and curiosities*, 43-44.
- 53 Assmann, *Der lange Schatten*, 40.
- 54 Literatuurwetenschapper Ton Anbeek stelt vast dat ook de politieke vernieuwers uit de wederopbouwtijd een vrij kleine groep vormden 'waarvan de uitspraken overmatig veel aandacht gekregen hebben'. Idem, *Na de oorlog*, 8.
- 55 Zie bijvoorbeeld het boekje dat Ank Leeuw-Marcar in 1981 publiceerde, onder andere op basis van interviews uit de vroege jaren zeventig van kunstcriticus Paul Aletrino met Sandberg. Leeuw-Marcar, *Willem Sandberg*, 110.
- 56 Assmann, *Der lange Schatten*, 32-33.
- 57 Ibidem, 33-34.
- 58 Pouls ed., *Charles Eyck*, 102-103.
- 59 Ibidem, 69.
- 60 Ibidem, 176.
- 61 Kempers, *De schepping van Melle*, 18-29.
- 62 Ibidem, 25-29; *Vijftig jaar Nederlandse realistische kunst*, v.
- 63 Kempers, *De schepping van Melle*, 35.
- 64 'Tien Realisten', z.p.
- 65 Een citaat uit 'Waarom', een artikel van De Realisten dat verscheen ter gelegenheid van de expositie *Realisten uit zeven landen*, gehouden in het Amsterdamse Stedelijk Museum in 1951. Als geciteerd in Niemeijer m.m.v. Wintgens, 'De Realisten', 117.
- 66 'Tien Realisten', z.p.
- 67 Vgl.: Niemeijer m.m.v. Wintgens, 'De Realisten', 132.
- 68 Ibidem, 117.
- 69 Ibidem, 121-124.
- 70 Van Berkel, *Dr. Tobie Goedewaagen*, 516.
- 71 Schapiro, 'Style', 99.
- 72 Blom, Van Koppen en Van der Wal, *Brieven rond de Blauwe Schuit 1*, 498.
- 73 Als geciteerd in Sandberg en Jaffé, *Kunst van heden in het Stedelijk*, z.p.
- 74 Naar de regels uit Luceberts gedicht 'ik tracht op poëtische wijze' uit 1952: 'in deze tijd heeft wat men altijd noemde / schoonheid schoonheid haar gezicht verbrand / zij troost niet meer de mensen / zij troost de larven de reptielen de ratten / maar de mens verschrikt zij'. Schiferli ed., *Lucebert*, 52.